

Η θεωρία της γαιοπροσόδου και οι αγροτικές τιμές: Μια μαρξιστική προσέγγιση

*Γιώργος Λιοδάκης**

1. Εισαγωγή

Μέχρι σήμερα έχει ήδη αναπτυχθεί ένας πλούσιος προβληματισμός και υπάρχει μια εκτεταμένη βιβλιογραφία σχετικά με ζητήματα όπως η γαιοπρόσδοος, η σημασία της έγγειας ιδιοκτησίας για την παραγωγική ή μη χρήση της γης, η αντίθεση γαιοκτησίας-κεφαλαίου και η σχέση της γαιοπροσόδου με τον καθορισμό τόσο των τιμών της γης, όσο και των τιμών των αγροτικών προϊόντων. Παρά την εκτεταμένη όμως αυτή βιβλιογραφία, ορισμένα σχετικά με τα παραπάνω φαινόμενα, εξακολουθούν να παραμένουν ανοικτά σε παραπέρα θεωρητικό προβληματισμό και εμπειρική διερεύνηση. Επειδή μάλιστα, με την εξέλιξη των θεωριών και των ειδικότερων μεθοδολογικών προσεγγίσεων ή ακόμα και με τη σκόπιμη υποβάθμιση ορισμένων προσεγγίσεων, συχνά δημιουργείται σύγχυση στην κατανόηση ορισμένων εννοιολογικών κατηγοριών και οικονομικών σχέσεων, επιβάλλεται η κριτική ανασκόπηση των σχετικών θεωριών και η διεξοδική ανάλυση φαινομένων και σχέσεων όπως αυτά που αναφέρθηκαν παραπάνω. Το άρθρο αυτό έχει σαν στόχο να συμβάλει σε αυτήν ακριβώς την προσπάθεια. Ειδικότερα θα πρέπει να σημειώσουμε ότι στόχος μας δεν είναι μια λεπτομερειακή ανασκόπηση της ιστορίας των σχετικών οικονομικών θεωριών, αλλά μάλλον η διαμόρφωση ενός θεωρητικού πλαισίου ικανού να ερμηνεύσει τις εξελίξεις και

* Επίκουρος Καθηγητής στο Πολυτεχνείο Κρήτης

το ρόλο της γαιοπροσόδου και των αγροτικών τιμών μέσα στα πλαίσια των καπιταλιστικών συνθηκών παραγωγής. Μια επιλεκτική αναδρομή στη σχετική θεωρία, από την περίοδο της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας μέχρι σήμερα, καθίσταται αναγκαία σε αυτή μας την προσπάθεια και απορρέει σε μεγάλο βαθμό από τον ίδιο το λογικο-ιστορικό χαρακτήρα της προσέγγισής μας.

Η σκοπιμότητα μιας τέτοιας προσπάθειας υπογραμμίζεται και από το γεγονός ότι, τα φαινόμενα, οι σχέσεις και οι αντιθέσεις που επισημάνθηκαν παραπάνω, παίζουν έναν ουσιαστικό ρόλο στην ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής και του κεφαλαίου, όχι μόνο στον αγροτικό, αλλά και στο βιομηχανικό τομέα. Αυτό συμβαίνει, όχι μόνο επειδή οι πρώτες ύλες και τα πρωτογενή προϊόντα αποτελούν βασικό παράγοντα για την ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής, αλλά επίσης επειδή η προσφορά και οι τιμές των αγροτικών προϊόντων, αποτελούν καθοριστικό παράγοντα για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης και κατ'επέκταση για τις συνθήκες αξιοποίησης και ανάπτυξης του κεφαλαίου σε όλους τους τομείς. Παρεπιπτόντως αξ σημειωθεί ότι οι ψηλές τιμές των αγροτικών προϊόντων ευνοούν καταρχήν την ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής, αφού επηρεάζουν άμεσα και θετικά τα αγροτικά εισοδήματα. Ενδέχεται όμως, κάτω από ορισμένες συνθήκες και εφόσον οι ψηλές τιμές επηρεάζουν θετικά τις τιμές της αγροτικής γης, να δημιουργούν και ορισμένα εμπόδια στην αγροτική ανάπτυξη στις περιπτώσεις που το αγροτικό κεφάλαιο δεν συμπίπτει με την ιδιοκτησία της γης. Ας σημειωθεί επίσης ότι, η σκοπιμότητα του άρθρου αυτού επιτείνεται για μια χώρα όπως η Ελλάδα, όπου η αγροτική παραγωγή εξακολουθεί να παίζει ένα σημαντικό ρόλο στην οικονομική αναπαραγωγή και ανάπτυξη.

Στα πλαίσια του παρόντος άρθρου και για λόγους που θα αναλυθούν παρακάτω, θα δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στη μαρξιστική προσέγγιση της γαιοπροσόδου. Η παρουσίαση θα γίνει με μια κριτική αντιπαράθεση της Μαρξικής προσέγγισης, τόσο απέναντι στις αντίστοιχες απόψεις των κλασικών της Πολιτικής Οικονομίας, όσο και απέναντι σε ορισμένες σύγχρονες (νεοκλασικές ή «νεο-μαρξιστικές») προσεγγίσεις. Στα στενά πάντως πλαίσια του παρόντος άρθρου, η αντιπαράθεση αυτή δεν μπορεί να είναι εξαντλητική ή ισοβαρής, ενώ κάτι τέτοιο δεν κρίνεται και μεθοδολογικά αναγκαίο¹. Με βάση την αντιπαράθεση αυτή, που στοχεύει στην οριοθέτηση και την εδραίωση του επιστημονικού κύρους της μαρξιστικής προσέγγισης και τη θεωρητική ανάλυση που ακολουθεί, θα υποστηριχτεί ότι η σχετική προσέγγιση του

Marx προσφέρει μια συνεκτική και θεωρητικά συνεπή βάση, προτιμότερη από οποιαδήποτε εναλλακτική προσέγγιση ή από ένα μεθοδολογικό εκλεκτικισμό. Στο επόμενο τμήμα θα αναλυθούν καταρχήν οι θεμελιακές αφετηρίες της Μαρξικής προσέγγισης και ειδικότερα η θεωρία της αξίας και του κεφαλαίου. Στα αμέσως επόμενα τμήματα θα προσεγγίσουμε ειδικότερα τη διαφορετική και την απόλυτη γαιοπρόσοδο, ενώ στο τελευταίο τμήμα θα γίνει μια κριτική παρουσίαση των βασικών στοιχείων της αντίστοιχης νεοκλασσικής προσέγγισης και μια αναφορά στη διαμάχη που έχει πρόσφατα αναπτυχθεί σχετικά με τις τιμές της γης. Ταυτόχρονα θα γίνει μια σύντομη αναφορά σε ορισμένες προσεγγίσεις «νεο-μαρξιστικής» ή «νεο-ρικαντιανής» έμπνευσης.

2. Θεωρία της αξίας και της γαιοπροσόδου: Θεμελιακές αφετηρίες της Μαρξικής προσέγγισης

Με τη θεωρία της αξίας αλλά και της γαιοπροσόδου, ασχολήθηκαν βέβαια προ του Marx και κλασικοί συγγραφείς της Πολιτικής Οικονομίας όπως οι Smith, Ricardo και Rodbertus². Η συμβολή όμως του Marx υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική και μπορούμε να πούμε ότι αποτελεί μια κριτική αξιολόγηση και υπέρβαση των αντίστοιχων προσεγγίσεων της κλασσικής Πολιτικής Οικονομίας. Παρακάτω θα πρέπει να διευκρινίσουμε την ποιοτική διαφορά και μεθοδολογική ανωτερότητα της Μαρξικής προσέγγισης απέναντι στους κλασσικούς και να εξηγήσουμε τους λόγους πρόκρισης της προσέγγισης αυτής σε σχέση με τη σύγχρονη νεοκλασσική ή άλλες εναλλακτικές προσεγγίσεις των αντίστοιχων ζητημάτων (βλ. επίσης Fine, 1979 και Bina, 1989).

Καταρχήν θα πρέπει να σημειωθεί ότι για το Marx οι νόμοι κίνησης και ανάπτυξης του κεφαλαίου αφορούν αδιακρίτως τόσο το βιομηχανικό, όσο και τον αγροτικό τομέα πέρα βέβαια από το γεγονός ότι η ιδιοκτησία και χρήση της γης στον αγροτικό τομέα δημιουργεί ορισμένες ιδιομορφίες. Στόχος της Μαρξικής θεωρίας της προσόδου, είναι ακριβώς το να διερευνήσει κατά πόσο οι νόμοι που αφορούν γενικά το βιομηχανικό κεφάλαιο τροποποιούνται από την ύπαρξη της έγγειας ιδιοκτησίας (Fine, 1979). Επομένως είναι πρωταρχικά αναγκαίο να ερευνηθούν οι νόμοι κίνησης και ανάπτυξης του κεφαλαίου γενικά και ανεξάρτητα από τις σχέσεις ιδιοκτησίας της γης. Από αυτή την άποψη, η θεωρία της

αξίας και του κεφαλαίου είναι για το Marx προϋπόθεση της θεωρίας της γαιοπροσόδου. Η θεωρία της γαιοπροσόδου του Marx είναι άρρηκτα συνυφασμένη με την εργασιακή του θεωρία της αξίας και τη θεωρία του κεφαλαίου. Γι' αυτό είναι σκόπιμο εδώ να υπενθυμίσουμε ορισμένες βασικές έννοιες και στοιχεία από τη Μαρξική θεωρία της αξίας και του κεφαλαίου.

Θα πρέπει καταρχήν να σημειωθεί ότι για το Marx, η «αξία ενός εμπορεύματος» καθορίζεται από την ποσότητα της κοινωνικά αναγκαίας «αφηρημένης» εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή του. Η «αξία χρήσης» του εμπορεύματος, η χρησιμότητα δηλαδή που προκύπτει από τη χρήση ή κατανάλωσή του, αποτελεί την προϋπόθεση, όχι όμως και την πηγή ή το μέτρο της αξίας και της ανταλλακτικής αξίας του εμπορεύματος. Η «ανταλλακτική αξία» του εμπορεύματος αποτελεί την έκφραση της αξίας του στη σφαίρα της ανταλλαγής, όπου εξασφαλίζεται η απορρόφηση του συνολικού κοινωνικού προϊόντος και επικηρώνεται η κοινωνικά αναγκαία κατανομή της εργασίας. Η «τιμή του εμπορεύματος» δεν είναι παρά η χρηματική έκφραση της ανταλλακτικής του αξίας. Το «κεφάλαιο» αποτελεί για το Marx μια κοινωνική σχέση παραγωγής, που είναι χαρακτηριστική για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (ΚΤΠ) και εκφράζει ουσιαστικά μια αυτοεπεκτεινόμενη αξία. Η αυτοεπέκταση αυτή του κεφαλαίου στηρίζεται στην εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης και στην απόσπαση και συσσώρευση υπεραξίας. Γενικά η απλή εμπορευματική παραγωγή (από ανεξάρτητους μικροπαραγωγούς που κατέχουν τα δικά τους μέσα παραγωγής), μπορεί να παρασταθεί με τη σχέση $E-X-E'$, που δείχνει ότι ένα ορισμένο εμπόρευμα (E) ανταλλάσσεται με μια ποσότητα χρήματος (X) το οποίο σε μια δεύτερη φάση ανταλλάσσεται με ένα άλλο εμπόρευμα (E'). Η ειδικότερη δε παραγωγική σχέση του κεφαλαίου μπορεί να παρασταθεί ως εξής: $X-\{M\pi, E\Delta\}-\Pi-EE-X'$

Η σχέση αυτή δείχνει ότι ο επιχειρηματίας καπιταλιστής με μια ορισμένη ποσότητα χρηματικού κεφαλαίου (X), αγοράζει ή μισθώνει ορισμένα μέσα παραγωγής (MΠ) και εργατική δύναμη (EΔ), τα οποία αξιοποιούμενα στην παραγωγή (Π) οδηγούν στην παραγωγή εμπορευμάτων (E), που στη συνέχεια πωλούνται στην αγορά προς μια ποσότητα χρήματος (X'). Η «υπεραξία» που προκύπτει από την εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης (των εργατών), οφείλεται στο γεγονός ότι οι άμεσοι παραγωγοί (εργάτες), δημιουργούν στα πλαίσια της παραγωγικής διαδικασίας συνολική αξία που υπερβαίνει την αξία αναπαραγωγής της εργατικής τους δύναμης, την πραγματική δηλαδή αξία του μισθού τους. Το «κέρ-

δος» του καπιταλιστή ($X'-X>0$) αποτελεί τη χρηματική έκφραση της υπεραξίας. Ας σημειωθεί επίσης ότι, σύμφωνα με το Marx, η «οργανική σύνθεση του κεφαλαίου» αφορά τη σχέση του «σταθερού κεφαλαίου» (C), που δαπανάται για μέσα παραγωγής, με το «μεταβλητό κεφάλαιο» (V) που δαπανάται για μίσθωση της εργατικής δύναμης (για μισθούς). Η οργανική δηλαδή σύνθεση του κεφαλαίου (ΟΣΚ) εκφράζεται από το λόγο C/V .

Ο Marx ξεκινά την ανάλυσή του για τον προσδιορισμό των τιμών με βάση τις αξίες των εμπορευμάτων από την απλή εμπορευματική παραγωγή. Οι αξίες, όπως επισημαίνει, έχουν τόσο ιστορική, όσο και λογική προτεραιότητα σε σχέση με τις τιμές. Στο επίπεδο αυτό ανάλυσης, οι τιμές καθορίζονται κατ' αναλογία προς τις αντίστοιχες αξίες των εμπορευμάτων και γι' αυτό θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν σαν «άμεσες τιμές». Στην περίπτωση αυτή ο Marx υποστηρίζει ότι τα ποσοστά κέρδους διαφέρουν από κλάδο σε κλάδο λόγω της διαφορετικής σύνθεσης του κεφαλαίου. Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι οι κλάδοι με μεγαλύτερο λόγο ζωντανής εργασίας προς σταθερό κεφάλαιο, παράγουν περισσότερη υπεραξία ανά μονάδα προκαταβλημένου κεφαλαίου.

Στα πλαίσια όμως του ΚΤΠ, ο καπιταλιστικός ανταγωνισμός οδηγεί στην «τάξη εξίσωσης των ποσοστών κέρδους». Σε ένα πρώτο στάδιο ο ανταγωνισμός μέσα σε κάθε κλάδο παραγωγής οδηγεί στη διαμόρφωση της κοινωνικής, ή αγοραίας όπως την αποκαλεί ο Marx, αξίας κάθε εμπορεύματος. Η τάση εξίσωσης των ποσοστών κέρδους συντελεί σε ένα δεύτερο στάδιο στη γνωστή διαδικασία μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές κόστους, ή «τιμές παραγωγής» όπως τις ονομάζει ο Marx. Σημειώνεται σχετικά:

«Εκείνο που επιφέρει ο ανταγωνισμός μέσα στην ίδια σφαίρα παραγωγής είναι ο καθορισμός της "αξίας του εμπορεύματος σε μια δεδομένη σφαίρα" από το μέσο χρόνο εργασίας που απαιτείται γι' αυτό, δηλαδή, η δημιουργία της αγοραίας αξίας. Εκείνο που επιφέρει ο ανταγωνισμός ανάμεσα στις διαφορετικές σφαίρες παραγωγής είναι η δημιουργία του ίδιου γενικού ποσοστού κέρδους στις διαφορετικές σφαίρες μέσα από την διαμόρφωση από τις διαφορετικές αγοραίες αξίες των αγοραίων τιμών, οι οποίες είναι τιμές κόστους που είναι διαφορετικές από τις πραγματικές αγοραίες αξίες». (TSV, II, σελ. 208).

Με άλλα λόγια, οι τιμές παραγωγής των εμπορευμάτων καθο-

ρίζονται από τα στοιχεία του κόστους τους, που περιλαμβάνουν την αξία του καταναλωθέντος σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου, συν ένα ορισμένο κέρδος που καθορίζεται από το γενικό ποσοστό κέρδους και υπολογίζεται με βάση το προκαταβλημένο συνολικό κεφάλαιο, τόσο αυτό που καταναλώθηκε, όσο και αυτό που δεν καταναλώθηκε³. Οι τιμές παραγωγής αποτελούν στη Μαρξική προσέγγιση τις θεωρητικές εκείνες τιμές που συνιστούν ένα είδος κέντρου βάρους γύρω από το οποίο κυμαίνονται και διαμορφώνονται οι τιμές αγοράς των εμπορευμάτων ανάλογα με το συγκεκριμένο συσχετισμό προσφοράς και ζήτησης (βλ. και Shaikh, 1977). Το γεγονός ότι οι τιμές παραγωγής αποκλίνουν από τις αντίστοιχες αξίες των εμπορευμάτων, προκειμένου να διασφαλιστεί η εξίσωση των ποσοστών κέρδους, δεν σημαίνει βέβαια ότι αμφισβητείται ο νόμος της αξίας. Οι αποκλίσεις αυτές προκύπτουν από την αναγκαία αναδιανομή της συνολικής κοινωνικά υπεραξίας, που εξαρτάται από την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου κατά κλάδο. Οι κλάδοι με χαμηλότερη του μέσου όρου οργανική σύνθεση του κεφαλαίου τους, καρπώνονται μικρότερη υπεραξία από εκείνη που παράγουν, ενώ οι κλάδοι με μεγαλύτερη σύνθεση κεφαλαίου καρπώνονται περισσότερη από τη δική τους υπεραξία. Πάντως, «... η κίνηση των τιμών παραγωγής των διαφόρων εμπορευμάτων καθορίζεται αποκλειστικά από την κίνηση των αξιών τους, με την προϋπόθεση ότι παραμένουν αμετάβλητοι όλοι οι άλλοι όροι»⁴.

Όσον αφορά τώρα τη γαιοπρόσοδο, θα πρέπει καταρχήν να σημειώσουμε ότι ο Marx τη θεώρησε σαν μια από τις μορφές που παίρνει η υπεραξία στη σφαίρα της διανομής, πέρα βέβαια από το επιχειρηματικό κέρδος και τον τόκο. Η εξέταση της γαιοπρόσοδου σαν τέτοιας, καθιστά αναγκαία τη διερεύνησή της με έναν ικανοποιητικό τρόπο, από άποψη λογική και ιστορική. Γι' αυτό ακριβώς ο Marx θεωρεί τη γαιοπρόσοδο ιστορική κατηγορία, που προκύπτει από την ειδική λειτουργία της έγγειας ιδιοκτησίας μέσα στα ιστορικά συγκεκριμένα πλαίσια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (βλ. και Banaji, 1976, Fine, 1979 και Bina, 1989). Την εξετάζει μάλιστα σαν προϊόν του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού, παίρνοντας υπόψη το γεγονός ότι η έγγεια ιδιοκτησία δεν συμπίπτει απαραίτητα με το πρόσωπο του καπιταλιστή επιχειρηματία⁵. Από αυτή την άποψη η προσέγγιση του Marx παρουσιάζει μια ποιοτική διαφορά σε σχέση με την προσέγγιση του Ricardo, αλλά και των λοιπών κλασικών της Πολιτικής Οικονομίας. Ασκώντας σχετική κριτική, ο Marx επισημαίνει ότι ο Ricardo μετατρέπει ένα ιστορικό φαινόμενο σε αιώνιο νόμο (Marx, TSV, II, σελ.

18). Για το Ricardo επισημαίνεται ότι η πρόσοδος είναι γενικά το έσοδο που υπερβαίνει το μέσο κέρδος⁶. Αντίθετα ο A. Smith, αν και δέχεται από ορισμένη άποψη το ρόλο της έγγειας ιδιοκτησίας, τη βλέπει σαν τη γενική δυνατότητα άσκησης ενός μονοπωλιακού δικαιώματος και αποτυγχάνει τελικά να αντιληφθεί σωστά τη λειτουργία της στις ειδικές συνθήκες της καπιταλιστικής παραγωγής (Marx, TSV, II, σελ. 343, 361).

Στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να αναφέρουμε και την κατά παρόμοιο τρόπο κριτική που άσκησε ο Lenin σε ορισμένους σύγχρονους του συγγραφείς, οι οποίοι γενικεύοντας με τρόπο αμφισβητήσιμο το «νόμο» των φθινουσών αποδόσεων, κατέληγαν σε μια άκριτη απολυτοποίηση του «μονοπωλίου», το οποίο μετέτρεπαν σε κάτι το γενικό (Lenin, 1976, σελ. 21-23). Έτσι οι συγγραφείς αυτοί, όπως επεσήμανε ο Lenin, αποτυγχάνουν να αντιληφθούν τη διαφορά που υπάρχει στις καπιταλιστικές συνθήκες, ανάμεσα στη μονοπώληση της γης σαν αντικείμενο ιδιοκτησιακού δικαιώματος και στη μονοπώληση της δυνατότητας οικονομικής εκμετάλλευσης της γης που προκύπτει από το γεγονός ότι διατίθεται σε περιορισμένη έκταση. Το τελευταίο αυτό στοιχείο συντελεί στην τάση του καπιταλισμού να υποτάξει και να εκμεταλλευτεί ποικίλλες μορφές έγγειας ιδιοκτησίας και εξηγεί το γεγονός ότι η αξία του αγροτικού προϊόντος καθορίζεται από τις συνθήκες παραγωγής, όχι στη μέση γη, αλλά στη λιγότερο εύφορη από την καλλιεργούμενη γη. Έχει λοιπόν ιδιαίτερη σημασία η παραπάνω διάκριση αφού, όπως θα δούμε ειδικότερα και παρακάτω, η διαφορεική πρόσοδος που προκύπτει από τις ενδοοριακές καλλιέργειες μπορεί να είναι ανεξάρτητη από τη μορφή της ιδιοκτησίας. Η μόνη συνέπεια της περιορισμένης έκτασης της γης στην καπιταλιστική παραγωγή, αφορά τη διαμόρφωση της διαφορεικής προσόδου που προκύπτει από τις διαφορές παραγωγικότητας των διαφόρων επενδύσεων κεφαλαίου.

Όπως γίνεται ήδη σαφές από τα παραπάνω, ο ιστορικός χαρακτήρας της Μαρξικής και κατ' επέκταση της Λενινιστικής προσέγγισης της γαιοπροσόδου, έχει ιδιαίτερη σημασία. Ο Marx υπογράμμισε ιδιαίτερα τον καθοριστικό ρόλο των ιστορικοκοινωνικών συνθηκών και εξέτασε την ανάπτυξη τόσο των επιμέρους μορφών, όσο και του ύψους της γαιοπροσόδου σε στενή συνάρτηση με τη διαδικασία και το επίπεδο ανάπτυξης του καπιταλισμού (βλ. *Το Κεφάλαιο*, III, σελ. 962, 980, 984). Πριν όμως έλθουμε σε μια ειδικότερη εξέταση των επιμέρους μορφών της γαιοπροσόδου, είναι ίσως σκόπιμο να αναφερθούμε σύντομα σε ορισμένα ακόμα ζητήματα που αφορούν τη γαιοπρόσοδο και τον

καθορισμό της τιμής της αγροτικής γης.

Ας σημειωθεί καταρχήν ότι, όπως επεσήμανε και ο Marx, ο A. Smith είχε ήδη σωστά δείξει πως οι πρόσοδοι των γαιών που παράγουν άλλα, εκτός φυτικών, προϊόντα, εξαρτώνται από τις προσόδους της γης που αξιοποιείται στη φυτική παραγωγή (*Το Κεφάλαιο*, III, σελ. 943, 950, και *TSV*, II, σελ. 241, 336). Εστιάζοντας, επομένως, την προσοχή μας στις συνθήκες της γεωργικής (φυτικής) παραγωγής, μπορούμε να συνάγουμε γενικότερα συμπεράσματα για τον καθορισμό και την ανάπτυξη κάθε μορφής έγγειας προσόδου.

Επίσης στην ανάλυση του Marx υπογραμμίζεται μια ουσιαστική ιδιομορφία που σχετίζεται με τη χρήση της γης στην αγροτική παραγωγή. Η ιδιομορφία αυτή συνίσταται στο γεγονός ότι, ενώ η γη δεν έχει αξία αφού στη φυσική της κατάσταση δεν είναι προϊόν ανθρώπινης εργασίας, έχει όμως τιμή και επομένως ανταλλακτική αξία, επειδή είναι διαθέσιμη σε περιορισμένη έκταση και κάτω από ιδιοκτησιακό έλεγχο. Η αξία για το Marx, όπως ήδη αναφέραμε, προκύπτει αποκλειστικά από την υλοποίηση (αξιοποίηση) της ανθρώπινης εργασίας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η γη ή τα άλλα μέσα παραγωγής δεν συντελούν στην παραγωγή. Η αξία όμως, όπως επισημαίνει ο Marx, δεν πηγάζει από τους φυσικούς πλουτοπαραγωγικούς πόρους ή την ατομική τους ιδιοκτησία, αν και τα τελευταία αυτά στοιχεία μπορούν να δημιουργούν πηγές εισοδήματος (*TSV*, II, σελ. 42). Η «τιμή της γης» δεν προκύπτει σαν έκφραση της «αξίας» της, αλλά σαν «κεφαλαιοποίηση της γαιοπροσόδου», όπως συχνά αναφέρει ο Marx (*TSV*, II, σελ. 89, και *Το Κεφάλαιο*, III, σελ. 775-77, 792, 806, 953-54, 992). Η αντίληψη αυτή για την τιμή της γης τον οδηγεί μάλιστα στο συμπέρασμα, ότι οι τιμές της γης διαμορφώνονται κατ' αναλογία προς το ύψος της γαιοπροσόδου και αντιστρόφως ανάλογα προς το ύψος του ποσοστού του επιτοκίου (*TSV*, II, σελ. 89 και *Το Κεφάλαιο*, III, σελ. 776-77, 997).

Ο καθορισμός κατ' αυτόν τον τρόπο των τιμών της αγροτικής γης, μπορεί να εξηγηθεί και με ένα απλό αριθμητικό παράδειγμα που δείχνει τους όρους κάτω από τους οποίους είναι συμφέρον να τοποθετηθεί ένα ορισμένο χρηματικό κεφάλαιο στη αγορά γης (Λιανός, 1985, σελ. 198-200). Μια ειδικότερη όμως ανάλυση του κατ' αυτόν τον τρόπο καθορισμού των τιμών της γης, μπορεί να γίνει και με μια σύγχρονη μαθηματική προσέγγιση. Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η προσέγγιση αυτή γίνεται δεκτή ακόμα και σε ένα σημαντικό μέρος της σύγχρονης νεοκλασικής αρθρογραφίας. Η τιμή της αγροτικής γης εκτιμάται συνήθως σαν

η παρούσα αξία της συνολικής ροής των προσόδων που προέρχονται από την ίδια γη μέχρι το απώτερο μέλλον. Χρησιμοποιώντας τον κλασσικό τύπο κεφαλαιοποίησης (Burt, 1986), μπορούμε να εκτιμήσουμε την τιμή της γης ως ακολούθως⁷:

$$(1) \quad P_0 = \sum_{t=0}^{\infty} \frac{R_t}{[(1+r_1)(1+r_2) \dots (1+r_t)]}$$

P_0 είναι η τιμή της γης το έτος μηδέν, r_t είναι το ποσοστό του πραγματικού προεξοφλητικού επιτοκίου για το έτος t , και R_t είναι η καθαρή πρόσδοος της γης που προκύπτει το έτος t . Αν το προεξοφλητικό επιτόκιο θεωρηθεί σταθερό, η εξίσωση (1) παίρνει την ακόλουθη απλούστερη μορφή:

$$(2) \quad P_0 = \sum_{t=0}^{\infty} \frac{R_t}{(1+r)^t}$$

όπου r είναι το σταθερό ποσοστό επιτοκίου. Η εκτίμηση της τιμής της αγροτικής γης με τη μέθοδο της κεφαλαιοποίησης μπορεί να απλουστευτεί ακόμα παραπέρα αν υποθέσουμε ότι η γη αποφέρει διαχρονικά μια ισόποση πρόσοδο. Έτσι καταλήγουμε στον επόμενο τύπο που χρησιμοποιείται και πρακτικά για την εκτίμηση της τιμής (της «αξίας») της γης:

$$(3) \quad P = \frac{R}{r}$$

Ο τύπος αυτός παρέχει μια ακριβή εκτίμηση μόνο εφόσον πληρούνται οι ακόλουθες τρεις προϋποθέσεις: (α) η γη αποφέρει μια ισόποση πρόσοδο (R) διαχρονικά, (β) λαμβάνεται υπόψη ένας άπειρος ή πολύ μεγάλος χρονικός ορίζοντας και (γ) το ποσοστό κεφαλαιοποίησης που χρησιμοποιείται για την προεξόφληση των μελλοντικών προσόδων θεωρείται σταθερό. Υποστηρίζεται ότι το ποσοστό απόδοσης της αγροτικής γης ($r = R/P$) που εκτιμάται από την εξίσωση (3) υποεκτιμά μάλλον το πραγματικό ποσοστό απόδοσης (Lee and Rask, 1976). Αν διασφαλίζονται πάντως οι παραπάνω προϋποθέσεις, η εξίσωση (3) παρέχει μια χρήσιμη και πρακτική προσέγγιση της τιμής της αγροτικής γης.

Όπως έχει γίνει ήδη σαφές, όσον αφορά τουλάχιστον τη συσχέτιση των τριών μεταβλητών της εξίσωσης (3), υπάρχει μια φαινομενική ταύτιση ανάμεσα στη Μαρξική και μια ευρέως αποδεκτή νεοκλασσική προσέγγιση. Πέρα όμως από τη φαινομενική αυτή ταύτιση, υπάρχει μια θεμελιακή ποιοτική διαφορά ανάμεσα στη Μαρξική και τη νεοκλασσική προσέγγιση γενικά⁸. Η διαφορά αυτή δεν οφείλεται μόνο στο συνολικά διαφορετικό θεωρητικό υπόβαθρο (θεωρία της αξίας, του κεφαλαίου, και της διανομής), αλλά επίσης στο λογικο-ιστορικό χαρακτήρα της προσέγγισης

του Marx στο ζήτημα της γαιοπροσόδου και στο διαφορετικό τρόπο προσδιορισμού και ανάλυσης των επιμέρους μορφών γαιοπροσόδου που θα πραγματευτούμε παρακάτω.

Ο συγκεκριμένος χαρακτήρας της προσέγγισής του επιτρέπει στο Marx να εντοπίσει τους περιορισμούς που θέτει, με τη μορφή της γαιοπροσόδου, η έγγεια ιδιοκτησία στην ανάπτυξη του κεφαλαίου και να αναλύσει τους τρόπους με τους οποίους το κεφάλαιο επιδιώκει την ανάπτυξή του και την αναγκαία αναδιάρθρωση των ιδιοκτησιακών σχέσεων στον αγροτικό τομέα⁹. Μια ακόμα ουσιαστική διαφορά, αφορά τη σχέση των τιμών των αγροτικών προϊόντων με τη γαιοπρόσοδο και τις τιμές της γης. Όπως θα δούμε καλύτερα στη συνέχεια, για τη Ρικαρντιανή και μερικά για τη Μαρξική προσέγγιση η «γαιοπρόσοδος» καθορίζεται ουσιαστικά από τις τιμές των αγροτικών προϊόντων, δηλαδή «είναι καθοριζόμενη μεταβλητή» (βλ. και Kurz, 1978). Ο Marx, βέβαια, σε αντίθεση με το Ricardo ο οποίος δεν αναγνωρίζει την ύπαρξη της απόλυτης γαιοπροσόδου (Ricardo, 1974, κεφ. 2), υποστηρίζει ότι η μορφή αυτή προσόδου και το μονοπωλιακό δικαίωμα ιδιοκτησίας και ελέγχου της γης που αυτή προϋποθέτει, ασκεί καθοριστική επίδραση στις αγροτικές τιμές. Αντίθετα, για τη νεοκλασική προσέγγιση γενικά η γαιοπρόσοδος και κατ' επέκταση η τιμή της αγροτικής γης, αποτελεί «καθορίζουσα μεταβλητή» για τις τιμές των αγροτικών προϊόντων, αφού αποτελεί την αμοιβή (ή την κεφαλαιοποίηση της) ενός «παραγωγικού συντελεστή».

3. Διαφορική γαιοπρόσοδος

Όπως έγινε σαφές από τα παραπάνω, η Μαρξική έννοια της γαιοπροσόδου σχετίζεται με τις κοινωνικές συνθήκες ανάπτυξης του κεφαλαίου στη γεωργία. Σύμφωνα με το Marx, η καπιταλιστική πρόσοδος δεν θα πρέπει να αποδοθεί στις φυσικές ιδιότητες της γης, αλλά μάλλον στη σύσταση των ιστορικά ειδικών κοινωνικών σχέσεων κάτω από τις οποίες η γη αξιοποιείται για την παραγωγή αξίας. Σε αντίθεση με το Ricardo, του οποίου η αντίληψη για τη διαφορική πρόσοδο (ΔΠ) εναρμονίζεται με φυσικές ή τεχνικές πλευρές της αγροτικής παραγωγής, ο Marx αναζητά ιδιαίτερα την κοινωνική αναγκαιότητα γέννησης της ΔΠ, την οποία εντοπίζει ειδικότερα στα πλαίσια του ενδοτομεακού ανταγωνισμού και της διαδικασίας διαμόρφωσης των κοινωνικών (αγοραίων) αξιών. Όπως σημειώνει, «Ο καθορισμός της αγοραίας αξίας των προϊόντων, συμπεριλαμβανομένων, επομένως, των

αγροτικών προϊόντων, είναι μια κοινωνική πράξη, αν και κοινωνικά μη συνειδητή και ηθελημένη. Βασίζεται πάνω στην ανταλλακτική αξία του προϊόντος, όχι πάνω στο έδαφος και τη διαφορά στη γονιμότητά του». (K. Marx, *Capital*, III, όπως παρατίθεται στο B. Fine, 1979). Όπως είναι γνωστό, για το Ricardo η ΔΠ προκύπτει από την επέκταση των καλλιεργειών μέχρι τα λιγότερα εύφορα χωράφια, στα οποία δεν πληρώνεται πρόσοδος, και την κλιμάκωση των ενδοοριακών γαιών από άποψη γονιμότητας και γεωγραφικής θέσης. Οι διαφορές βέβαια αυτές στην γονιμότητα και την παραγωγικότητα καθορίζουν τις ατομικές αξίες και τις δυνατότητες υπερκερδών που προκύπτουν από τη διαδικασία διαμόρφωσης των κοινωνικών αξιών. Τα υπερκέρδη αυτά με την παρέμβαση της έγγειας ιδιοκτησίας μετατρέπονται σε γαιοπρόσοδο. Όμως οι φυσικές συνθήκες της διαφορετικής παραγωγικότητας δεν αποτελούν την πηγή της προσόδου, ούτε του υπερκέρδους, αλλά αποτελούν απλώς μια συνθήκη για τις διαφορές παραγωγικότητας. Ο Marx σημειώνει σχετικά τα εξής: «Η φυσική δύναμη δεν είναι η πηγή του πρόσθετου κέρδους, αλλά μόνο η φυσική βάση γι' αυτό, ... Αυτό το πρόσθετο κέρδος θα υπήρχε ακόμα και όταν δεν θα υπήρχε η ιδιοκτησία, ... Επομένως, το μέρος της αξίας που μετατρέπεται σε πρόσθετο κέρδος, δεν το δημιουργεί η γαιοκτησία, αλλά δίνει απλώς τη δυνατότητα στο γαιοκτήμονα, ... να μεταφέρει αυτό το πρόσθετο κέρδος από την τσέπη του βιομήχανου στη δική του την τσέπη. Είναι η αιτία όχι της δημιουργίας αυτού του πρόσθετου κέρδους, αλλά της μετατροπής του στη μορφή της γαιοπροσόδου». (K. Marx, *Το Κεφάλαιο*, III, σελ. 804-805).

Επομένως, η ύπαρξη της ΔΠ δεν οφείλεται απλώς και μόνο στην ύπαρξη των υπερκερδών, αλλά στο ότι αυτά ιδιοποιούνται από το γαιοκτήμονα και όχι τον καπιταλιστή. Η παρέμβαση της έγγειας ιδιοκτησίας στερεοποιεί και δίνει ένα μονιμότερο χαρακτήρα σ' αυτά τα υπερκέρδη (ΔΠ), σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στη βιομηχανία όπου τα υπερκέρδη, λόγω ανταγωνισμού, έχουν ένα περισσότερο ρευστό και πρόσκαιρο χαρακτήρα. Η ιδιοποίηση αυτή από την έγγεια ιδιοκτησία των υπερκερδών, με τη μορφή της προσόδου, τα αποκόπτει από τη συμμετοχή στη διαμόρφωση του μέσου ποσοστού κέρδους (Marx, *TSV*, II, σελ. 21). Ο Marx διακρίνει δύο τύπους ΔΠ.

Η «Διαφορική Πρόσοδος Ι» (ΔΠΙ), η οποία εσφαλμένα ταυτίζεται πολλές φορές με το Ρικαρντριανό εκτατικό όριο, προκύπτει κατά βάση από τις διαφορές γονιμότητας της γης, με την προϋπόθεση ότι έχει επενδυθεί η ίδια ποσότητα σε όλα τα κομμάτια

γης, με την υπόθεση δηλαδή ότι ίσο κεφάλαιο εφαρμόζεται σε άνισα (από άποψη ποιότητας) κομμάτια. Στην περίπτωση αυτή, ακριβώς λόγω της παρέμβασης της έγγειας ιδιοκτησίας, τροποποιείται η κοινωνική διαμόρφωση της αγοραίας-αξίας των αγροτικών προϊόντων, η οποία καθορίζεται από τις χειρότερες και όχι τις μέσες συνθήκες παραγωγής (τα λιγότερο γόνιμα χωράφια). Πέρα όμως από το σημείο αυτό, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η προσέγγιση του Marx διαφοροποιείται από την ανάλυση του Ricardo για τη ΔΠ, η οποία είναι τεχνικού μάλλον χαρακτήρα, περιοριστική στα πλαίσια κάποιας μερικής ισορροπίας, και υποθέτει σαν φυσιολογική και γενική την κατιούσα γραμμή, την κλιμακωτή δηλαδή κίνηση από τα περισσότερα προς τα λιγότερα εύφορα χωράφια, μέχρι τα χειρότερα από τα καλλιεργούμενα χωράφια που δεν παίρνουν καθόλου ΔΠ. Αντίθετα ο Marx έδειξε ότι και τα λιγότερα πλεονεκτικά κομμάτια γης, από άποψη γονιμότητας και γεωγραφικής τοποθέτησης, μπορούν με την πρόοδο της τεχνολογίας και την ανάπτυξη των συγκοινωνιών και επικοινωνιών, να μετατραπούν σε περισσότερα εύφορα και πλεονεκτικά. Ο ιστορικο-κοινωνικός λοιπόν αυτός παράγοντας δεν επιτρέπει τον αποκλεισμό του ενδεχομένου κίνησης σε μια ανερχόμενη κλίμακα, από τα λιγότερα δηλαδή προς τα περισσότερα γόνιμα κομμάτια γης¹⁰. Σχετικά με τις συνθήκες διαμόρφωσης της ΔΠΙ, ο Marx καταλήγει στα ακόλουθα συμπεράσματα (*Το Κεφάλαιο*, III, σελ. 817-818):

(α) η ΔΠ προκύπτει από διαφορές φυσικής γονιμότητας με ίση επένδυση κεφαλαίου.

(β) μια διαβαθμισμένη ΔΠ μπορεί να προκύψει τόσο από μια κατιούσα κλίμακα, όσο και αντίστροφα, από μια προοδευτική κλίμακα.

(γ) ανεξάρτητα από τη διαδικασία διαμόρφωσής της, η κλίμακα εμφανίζεται πάντα ως κατιούσα γραμμή από τα κομμάτια γης που δίνουν τη μέγιστη πρόσοδο προς εκείνα που δεν δίνουν καθόλου πρόσοδο.

(δ) η τιμή παραγωγής του χειρότερου κομματιού γης, που είναι και η ρυθμίζουσα αγοραία τιμή, δεν αφήνει περιθώριο για καμιά πρόσοδο. Καλύπτει μόνο το κόστος παραγωγής και διασφαλίζει το μέσο ποσοστό κέρδους.

Η «Διαφορική Πρόσοδος II» (ΔΠΙΙ), σύμφωνα με τον Marx, προκύπτει από τη διαφορά κεφαλαιακής επένδυσης σε ίσα (όμοια από άποψη γονιμότητας) κομμάτια γης. Και πάλι εσφαλμένα συνδέεται συχνά η μορφή αυτή ΔΠ με το Ρικαρντιανό όριο¹¹. Ο ίδιος ο Marx σημειώνει σχετικά με τις δύο αυτές μορφές προσόδου

(ΔΠΙ και ΔΠΙΙ) τα ακόλουθα: «Με μια δεδομένη κεφαλαιακή επένδυση, η μεταβολή του μεγέθους της προσόδου μπορεί να εξηγηθεί μόνο από τη διαφορετική γονιμότητα της γης. Η μεταβολή του μεγέθους της προσόδου, με δεδομένη μια "ίση γονιμότητα", μπορεί να εξηγηθεί μόνο από το "διαφορετικό μέγεθος του επενδυμένου κεφαλαίου"». (TSV, II, σελ. 43). Θα ήταν παραπλανητικό να θεωρηθεί ότι η συνολική ΔΠ που αποφέρει ένα ορισμένο κομμάτι γης είναι απλά το άθροισμα της ΔΠΙ και της ΔΠΙΙ, καθώς οι δύο αυτές κατηγορίες δεν είναι ανεξάρτητες και, επομένως, τα δύο μεγέθη δεν είναι προσθετικά. Ο Marx γι' αυτό συζητά πάντα τη ΔΠΙΙ με την παρουσία της ΔΠΙ, με το δεδομένο δηλαδή της άνισης ποιότητας της γης. «Η βάση της και η αφετηρία της, όχι μόνο ιστορικά, αλλά και όσον αφορά την κίνησή της σε κάθε δοσμένη στιγμή, είναι διαφορεική πρόσδος I» (*Το Κεφάλαιο*, III, σελ. 838). Η ΔΠΙ, όπως ήδη αναφέραμε, σχετίζεται με τη διαδικασία διαμόρφωσης των κοινωνικών αξιών, ενώ η ΔΠΙΙ αφορά ουσιαστικά τη διαδικασία καθορισμού του κανονικού κεφαλαίου. Στη διαδικασία αυτή διαμόρφωσης της ΔΠΙΙ και καθορισμού του κανονικού κεφαλαίου ο Marx εντοπίζει και επισημαίνει ιδιαίτερα τα σοβαρά εμπόδια που δημιουργεί η έγγεια ιδιοκτησία στην ανάπτυξη του κεφαλαίου. Σημειώνει σχετικά τα εξής: «Αλλά μόλις λήξει ο χρόνος που προβλέπεται από το συμβόλαιο... οι βελτιώσεις που έχουν ενσωματωθεί στο έδαφος γίνονται ιδιοκτησία του γαιοκτήμονα σαν αδιαχώριστο χαρακτηριστικό της ουσίας της γης... Αλλά αυτό είναι ταυτόχρονα ένα από τα μεγαλύτερα εμπόδια στην ορθολογική ανάπτυξη της γεωργίας, γιατί ο ενοικιαστής αγρότης αποφεύγει κάθε βελτίωση και δαπάνη για την οποία δεν μπορεί να περιμένει πλήρη απόδοση στη διάρκεια της περιόδου πάχτωσης». (B. Fine, 1979).

Μέχρι το σημείο αυτό η ανάλυση, τόσο της ΔΠΙ όσο και της ΔΠΙΙ, γίνεται σε ένα ορισμένο επίπεδο αφαίρεσης αναφορικά με την κατανομή του κεφαλαίου και τη διαφοροποίηση της γονιμότητας. Είναι αναγκαία μια περισσότερο σύνθετη ανάλυση που να λαμβάνει ταυτόχρονα υπόψη την ποιοτική ανισότητα της γης και την ανισότητα του κεφαλαίου το οποίο επενδύεται σ' αυτήν¹², καθώς επίσης και τον ταυτόχρονο καθορισμό του κανονικού κεφαλαίου και τη διαμόρφωση της κοινωνικής αξίας. Ο Marx επιχειρεί αυτή τη διερεύνηση εξετάζοντας το επίπεδο της ΔΠ σε τρεις διαφορετικές περιπτώσεις, στις οποίες η τιμή παραγωγής του αγροτικού προϊόντος (σιταριού) αυξάνεται, παραμένει σταθερή, ή μειώνεται. Εξετάζοντας κάτω απ' αυτές τις εναλλακτικές συνθήκες τις σχετικές διαδικασίες διαμόρφωσης της ΔΠ, ο Marx επι-

τυγχάνει να φωτίσει την «κοινωνική διαδικασία ταυτόχρονης διαμόρφωσης των αξιών» και καθορισμού του «κανονικού κεφαλαίου» κάτω από την «τροποποιητική παρέμβαση της έγγειας ιδιοκτησίας». Από την ανάλυση αυτή γίνεται σαφές ότι οι πρόσοδοι καθορίζουν σε τελική ανάλυση τη διάρθρωση της συσσώρευσης κεφαλαίου, ενώ οι ίδιες διαμορφώνονται από το συσχετισμό ανάμεσα στη γαιοκτησία και τις δυνατότητες του κεφαλαίου να επιλέξει ένα άλλο κομμάτι γης (Fine, 1979).

4. Απόλυτη γαιοπρόσодος

Όπως είδαμε στο προηγούμενο τμήμα, η ύπαρξη της ΔΠ στηρίζεται στη διαδικασία διαμόρφωσης της «αγοραίας-αξίας» (κοινωνικής αξίας, ή ΚΑ) και του υπερκέρδους στα πλαίσια του ανταγωνισμού μέσα στον αγροτικό τομέα, ενώ η «απόλυτη πρόσодος» (ΑΠ), που θα αναλύσουμε στη συνέχεια σύμφωνα με το Marx, στηρίζεται στα υπερκέρδη που προκύπτουν από τη διαδικασία μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές παραγωγής (ΤΠ) και τον διατομεακό ανταγωνισμό, τα οποία ιδιοποιείται η έγγεια ιδιοκτησία με τη μορφή της προσόδου. Και οι δύο αυτές μορφές προσόδου, αν και σχετίζονται με ένα διαφορετικό επίπεδο ανάλυσης, αφορούν τα εμπόδια που δημιουργεί η έγγεια ιδιοκτησία στην επένδυση του κεφαλαίου στον αγροτικό τομέα. Η ΔΠ προκύπτει από τη διαφορά ή απόκλιση μεταξύ της ατομικής αξίας (ΑΑ) και της κοινωνικής αξίας (ΚΑ), ενώ η ΑΠ από την απόκλιση μεταξύ κοινωνικών (αγοραίων) αξιών και τιμών παραγωγής.

Πριν προχωρήσουμε όμως στην εννοιολογική αποσαφήνιση της απόλυτης γαιοπρόσодου, είναι σκόπιμο να σημειώσουμε ότι ο Ricardo αρνείται την ύπαρξη της ΑΠ επειδή, όπως επισημαίνει ο Marx, «ξεκινά από τη λανθασμένη υπόθεση ότι αν η αξία των εμπορευμάτων καθορίζεται από το χρόνο-εργασίας, οι μέσες τιμές των εμπορευμάτων πρέπει να ισούνται με τις αξίες τους» (TSV, II, σελ. 129, 244). Και σημειώνει παραπέρα ο Marx: «Αν οι αξίες των εμπορευμάτων και οι μέσες τιμές των εμπορευμάτων ήταν ταυτόσημες τότε η απόλυτη πρόσодος... θα ήταν εξίσου αδύνατη». (TSV, II, σελ. 130). Το λάθος δηλαδή που ουσιαστικά κάνει ο Ricardo είναι ότι εξισώνει τις αξίες με τις τιμές παραγωγής ή τις τιμές-κόστους, όπως εναλλακτικά τις αποκαλεί ο Marx¹³. Η θέση αυτή του Ricardo εξηγείται παραπέρα από το Marx: «ο Ricardo αρνείται την ύπαρξη της απόλυτης πρόσодου επειδή υποθέτει ότι η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου είναι ίδια στη βιομηχανία και

τη γεωργία και έτσι αρνείται το καθαρά ιστορικό γεγονός της χαμηλότερης ανάπτυξης της παραγωγικής δύναμης της εργασίας στη γεωργία σε σχέση με τη μεταποίηση». (TSV, II, σελ. 244). Δίνοντας και μια ιστορική διάσταση στην ανάλυσή του, ο Marx θεμελιώνει την ύπαρξη της ΑΠ με τον ακόλουθο τρόπο: «Η μετατροπή των αξιών σε τιμές-κόστους είναι απλώς η συνέπεια και το αποτέλεσμα της ανάπτυξης της καπιταλιστικής παραγωγής. Αρχικά τα εμπορεύματα πωλούνται (κατά μέσο όρο) στις αξίες τους. Απόκλιση από αυτό στη γεωργία εμποδίζεται από την έγγεια ιδιοκτησία». (TSV, II, σελ. 333).

Αναφερόμενος τώρα σε μια κατάσταση όπου επικρατεί ο ΚΤΠ, ο Marx παρατηρεί: «Το ότι το κέρδος είναι ο μόνος ρυθμιστής της καπιταλιστικής παραγωγής είναι αρκετά σωστό. Και είναι επομένως αλήθεια ότι δεν θα υπήρχε απόλυτη πρόσοδος αν η παραγωγή ρυθμιζόταν αποκλειστικά από το κεφάλαιο. Προκύπτει ακριβώς στο σημείο όπου οι συνθήκες της παραγωγής δίνουν τη δυνατότητα στο γαιοκτήμονα να θέσει εμπόδια απέναντι στην αποκλειστική ρύθμιση της παραγωγής από το κεφάλαιο». (TSV, II, σελ. 336).

Σχετικά με τον καθοριστικό ρόλο της γαιοκτησίας στη γένεση της ΑΠ, ο Marx αναφέρει σε κάποιο άλλο σημείο και τα ακόλουθα: «Είναι απλώς η ατομική ιδιοκτησία της γης, των ορυχείων, του νερού, κ.λ.π. από ορισμένους ανθρώπους, η οποία τους δίνει τη δυνατότητα να αρπάξουν, να αποκόψουν και να καρπωθούν την πλεονάζουσα υπεραξία πάνω από το κέρδος (το μέσο κέρδος...) που περιλαμβάνεται στα εμπορεύματα αυτών των ιδιαίτερων σφαιρών παραγωγής, αυτών των ιδιαίτερων πεδίων κεφαλαιακής επένδυσης και έτσι να την αποτρέψουν από το να μπει στη γενική διαδικασία από την οποία διαμορφώνεται το γενικό ποσοστό κέρδους». (TSV, II, σελ. 37). Εδώ θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο Marx δεν κάνει λόγο για τη γαιοκτησία γενικά, σαν προϋπόθεση της ΑΠ, σαν «τεθμενική» (posited) έγγεια ιδιοκτησία που είναι συνυφασμένη και τροποποιημένη από τη λειτουργία του ΚΤΠ (TSV, II, σελ. 301). Είναι λοιπόν η παρέμβαση αυτή της γαιοκτησίας που γεννά την ΑΠ, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ο αγροτικός τομέας χαρακτηρίζεται σε σχέση με τη βιομηχανία από μια χαμηλότερη ΟΣΚ, που συνεπάγεται το ότι οι τιμές παραγωγής των αγροτικών προϊόντων είναι χαμηλότερες από τις αξίες τους (TSV, II, σελ. 331).

Στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να τονίσουμε ότι, ενώ ο Marx συνδέει την ύπαρξη της ΑΠ με το μονοπώλιο της γαιοκτησίας, ωστόσο χαράζει ένα σαφή και πλήρη διαχωρισμό ανάμεσα στη

μονοπωλιακή πρόσοδο γενικά και την ΑΠ. Ενώ υποστηρίζει ότι έχουν δίκιο εκείνοι που γενικά αποδίδουν την πρόσοδο στο μονοπώλιο, υπογραμμίζει ταυτόχρονα ότι, «εκείνοι που αποδίδουν την πρόσοδο στο μονοπώλιο κάνουν λάθος όταν φαντάζονται πως το μονοπώλιο δίνει τη δυνατότητα στον ιδιοκτήτη της γης να ειβάλλει την τιμή του εμπορεύματος πάνω από την αξία του» (T^SV, II, σελ. 94). Εδώ γίνεται σαφής υπαινιγμός για τα όρια της ΑΠ, αλλά στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε. Όσον αφορά πάντως τη διάκριση ανάμεσα στη μονοπωλιακή πρόσοδο και την ΑΠ, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Marx θεωρεί μόνο τη ΔΠ και την ΑΠ σαν τις «μοναδικά κανονικές» μορφές προσόδου. Από εκεί και πέρα, η οποιαδήποτε πρόσοδος μπορεί να στηρίζεται μόνο σε μια καθεαυτό μονοπωλιακή τιμή, η οποία είναι συνάρτηση του ανταγωνισμού και του συσχετισμού προσφοράς-ζήτησης (Το Κεφάλαιο, III, σελ. 940). Εδώ ο Marx διευκρινίζει ειδικότερα: «Όταν μιλάμε για μονοπωλιακή τιμή, εννοούμε γενικά μια τιμή, που καθορίζεται μόνο από την επιθυμία των αγοραστών να αγοράζουν και από την ικανότητά τους να πληρώνουν, ανεξάρτητα από την τιμή που καθορίζεται από τη γενική τιμή παραγωγής, καθώς και από την αξία των προϊόντων». (Το Κεφάλαιο, III, σελ. 953). Ας επανέλθουμε όμως στο ζήτημα του καθορισμού των ορίων της ΑΠ. Είναι χρήσιμο να παραθέσουμε εδώ την ακόλουθη παρατήρηση: «σαν συνέπεια του φραγμού, που βάζει η γαιοκτησία, πρέπει η αγοραία τιμή να ανέβει ως το σημείο εκείνο, που η γη αυτή θα μπορεί να δίνει ένα περίσσευμα πάνω από την τιμή παραγωγής, δηλαδή να πληρώνει μια πρόσοδο. Αλλά, επειδή, σύμφωνα με την υπόθεσή μας η αξία των εμπορευμάτων που παράγονται από το αγροτικό κεφάλαιο είναι μεγαλύτερη από την τιμή παραγωγής τους, η πρόσοδος αυτή αποτελεί... το πλεόνασμα της αξίας πάνω από την τιμή παραγωγής, ή ένα μέρος του». (Το Κεφάλαιο, III, σελ. 937. Η έμφαση σ.σ.). Όπως έχει γίνει ήδη σαφές, η ΑΠ δεν προκύπτει από το γεγονός ότι τα αγροτικά προϊόντα πωλούνται σε τιμές που ξεπερνούν την αξία τους, αλλά από το γεγονός ότι πωλούνται σε τιμές που προσεγγίζουν ή φθάνουν την αξία τους, η οποία υπερβαίνει την τιμή παραγωγής τους. Η ΑΠ δεν αφορά μόνο τα πιο εύφορα αλλά καλύπτει ακόμα και τα λιγότερο εύφορα κομμάτια γης ενώ το ύψος της εξαρτάται τόσο από τη συνολική ζήτηση αγροτικών προϊόντων και κατ' επέκταση το επίπεδο ανάπτυξης του καπιταλισμού, όσο και από τον τρόπο επέκτασης της αγροτικής παραγωγής¹⁴. Η ανάγκη κατανόησης της ΑΠ σαν κάτι διαφορετικό από τη μονοπωλιακή πρόσοδο, που προκύπτει από τις ειδικές συνθήκες της αγροτικής παραγωγής

και όχι απλώς από τις διαφορές της ΟΣΚ, μας οδηγεί στην ανάγκη διερεύνησης των συνθηκών και των επιπτώσεων από την επέκταση των καλλιεργειών και του κεφαλαίου σε νέα κομμάτια γης. Μπορεί να υποστηριχτεί σχετικά ότι, η θεωρία του Marx για το κεφάλαιο και τη γαιοπρόοδο συνεπάγεται πως η ΔΠΙΙ αποτελεί τη βάση καθορισμού του ορίου πέρα από το οποίο η υπεραξία διατηρείται στον αγροτικό τομέα (Fine, 1979). Και τούτο γιατί η δημιουργία των υπερκερδών που αποτελούν τη βάση της ΑΠ, μπορεί να προέλθει από την εκτατική καλλιέργεια σε νέα γη και όχι από την εντατική εφαρμογή περισσότερου κεφαλαίου πάνω στην ίδια γη (άνοδος της ΟΣΚ), πράγμα που θα συνιστούσε τη βάση για την αύξηση της ΔΠΙΙ. Είναι δυνατόν να δείχτεί με κάποια αλγεβρική επεξεργασία ότι, η υπεραξία που παράγεται από αυτή την εκτατική παραγωγή αντιστοιχεί ακριβώς στη διαφορά ανάμεσα στην αξία και την τιμή της παραγωγής του τομέα, πράγμα που επιβεβαιώνει τη θέση του Marx¹⁵.

Από τα παραπάνω έχει γίνει ήδη σαφής ο ρόλος και τα εμπόδια που δημιουργεί η έγγεια ιδιοκτησία στην ανάπτυξη του κεφαλαίου στη γεωργία. Επειδή σε ορισμένη έκταση και ορισμένες μορφές της ΔΠ (ιδιαίτερα στη ΔΠΙ), μπορούν να υπάρξουν ανεξάρτητα από το συγκεκριμένο χαρακτήρα της γαιοκτησίας, ο Marx τονίζει ότι δεν είναι η ΔΠ, αλλά η ΑΠ που αποτελεί την επαρκή έκφραση της έγγειας ιδιοκτησίας (TSV, II, σελ. 331, 336). Η αποκάλυψη αυτού του ρόλου της γαιοκτησίας από το Marx, δεν αφορά μόνο τους φραγμούς για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και του κεφαλαίου στον αγροτικό τομέα, ή τη συνεπαγόμενη αντίθεση κεφαλαίου-γαιοκτησίας, αλλά επίσης την ίδια την ύπαρξη και τις ιστορικές προοπτικές του ΚΤΠ¹⁶. Για να συμπληρώσουμε όμως την εννοιολογική αποσαφήνιση της απόλυτης γαιοπροσόδου (ΑΠ), είναι σκόπιμο να προσθέσουμε μια ακόμα εκτεταμένη παράθεση από τον Marx. «Η ουσία της απόλυτης προσόδου συνίσταται επομένως στο ότι: ίσα σε μέγεθος κεφάλαια σε διάφορες σφαίρες παραγωγής, σε συνθήκες ίσου ποσοστού της υπεραξίας ή ίσου βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας, παράγουν διαφορετικές μάζες υπεραξίας, ανάλογα με τη διαφορετική μέση σύνθεσή τους. Στη βιομηχανία αυτές οι διαφορετικές μάζες υπεραξίας εξισώνονται στο μέσο ποσοστό κέρδους και μοιράζονται ισόμετρα στα ξεχωριστά κεφάλαια σαν σε υποπολλαπλάσια του κοινωνικού κεφαλαίου.

Η γαιοκτησία, από τη στιγμή που η παραγωγή χρειάζεται γη, είτε για τη γεωργία, είτε για την εξόρυξη πρώτων υλών, εμποδίζει αυτή την εξίσωση για τα κεφάλαια που έχουν επενδυθεί στη γη

και αρπάζει ένα μέρος της υπεραξίας, το οποίο διαφορετικά θα έμπαινε στην εξίσωση του γενικού ποσοστού κέρδους. Έτσι η πρόσσδος αποτελεί ένα μέρος της αξίας και ειδικότερα της υπεραξίας των εμπορευμάτων, που, απλούστατα, αντί να περιέλθει στα χέρια της τάξης των κεφαλαιοκρατών, οι οποίοι την απέσπασαν από τους εργάτες, περιέχεται στους γαιοκτήμονες, οι οποίοι την αποσπούν από τους κεφαλαιοκράτες». (*Το Κεφάλαιο*, III, σελ. 948-49).

Ανακεφαλαιώνοντας τώρα την προηγούμενη ανάλυση για τη ΔΠ και την ΑΠ, και παίρνοντας υπόψη ότι η συνολική πρόσσδος (ΣΠ) δεν είναι παρά το άθροισμα των δύο παραπάνω μορφών (ΔΠ και ΑΠ), μπορούμε να καταλήξουμε στις ακόλουθες μαθηματικές διατυπώσεις (βλ. και *TSV*, II, σελ. 293-294):

$$\begin{aligned} (4) \quad & \text{ΑΠ} = \text{ΑΑ} - \text{ΤΠ} \\ (5) \quad & \text{ΔΠ} = \text{ΚΑ} - \text{ΑΑ} \\ (6) \quad & \text{ΣΠ} = \text{ΑΠ} + \text{ΔΠ} \end{aligned}$$

Η εξίσωση (6), παίρνοντας υπόψη τις (4) και (5), γίνεται:

$$(7) \quad \text{ΑΠ} + \text{ΔΠ} = \text{ΚΑ} - \text{ΤΠ} \quad \text{ή} \quad \text{ΚΑ} = \text{ΑΠ} + \text{ΔΠ} + \text{ΤΠ}$$

Όπως γίνεται φανερό από τις παραπάνω εξισώσεις,

$$\begin{array}{llll} \text{αν} & \text{ΚΑ} > \text{ΑΑ} & \text{τότε} & \text{ΔΠ} > 0 & \text{και} & \text{ΣΠ} = \text{ΑΠ} + \text{ΔΠ} \\ \text{αν} & \text{ΚΑ} < \text{ΑΑ} & \text{τότε} & \text{ΔΠ} < 0 & \text{και} & \text{ΣΠ} = \text{ΑΠ} - \text{ΔΠ} \\ \text{αν} & \text{ΚΑ} = \text{ΑΑ} & \text{τότε} & \text{ΔΠ} = 0 & \text{και} & \text{ΣΠ} = \text{ΑΠ} \\ \text{αν} & \text{ΚΑ} = \text{ΤΠ} & \text{τότε} & & & \text{ΣΠ} = 0 \end{array}$$

Ένα τελευταίο ζήτημα, που αφορά την κατανόηση της γαιοπροσόδου γενικά και έχει ένα ευρύτερο ενδιαφέρον για την ανάλυσή μας, συνδέεται με την (αιτιακή) σχέση καθορισμού η οποία υπάρχει ανάμεσα στη γαιοπρόσοδο και τις (αγοραίες) τιμές των αγροτικών προϊόντων. Σε αντίθεση με την απλή και μονοσήμαντη (αν και διαφορετική) τοποθέτηση στο ζήτημα αυτό τόσο από τη Ρικαρντιανή, όσο και από τη νεοκλασσική προσέγγιση, η λεπτομερειακή ανάλυση της γαιοπροσόδου από το Marx και η σφαιρική διερεύνηση διαφόρων ενδεχόμενων καταστάσεων μέσα σε ιστορικά συγκεκριμένα πλαίσια, δεν επιτρέπει τη συναγωγή μιας γενικής και μονοσήμαντος απάντησης στο ζήτημα. Η σχέση αυτή ουσιαστικά προσδιορίζεται τόσο από τις συγκεκριμένες μορφές της προσόδου, όσο και από τις γενικότερες συνθήκες της κοινωνικής και καπιταλιστικής ανάπτυξης. Έτσι, ενώ ο Marx επισημαίνει ότι είναι αδιάφορο για τον καθορισμό των αγροτικών τιμών το αν ορισμένα υπερκέρδη με τη μορφή της ΔΠ ιδιοποιούνται από τους γαιοκτήμονες ή τους επιχειρηματίες-αγρότες (καπιταλιστές), υποστηρίζει το αντίθετο στην περίπτωση της ΑΠ.

Όπως σημειώνει: «... αυτό δεν ισχύει για την ΑΠ. Είναι λάθος να πούμε εδώ ότι η έγγεια ιδιοκτησία δεν αυξάνει την τιμή του προϊόντος. Αντίθετα η τιμή αυξάνεται επειδή η παρέμβαση της έγγειας ιδιοκτησίας κάνει το προϊόν να πουλιέται στην αξία του που υπερβαίνει την τιμή-κόστους του». (TSV, II, σελ. 316). Φαίνεται λοιπόν ότι στην περίπτωση της ΑΠ η εξεταζόμενη σχέση είναι σαφής. Η ΑΠ αποτελεί μια αιτία για την αύξηση των αγροτικών τιμών (βλ. και *Το Κεφάλαιο*, III, σελ. 928 και 944). Αντίθετα η αύξηση των αγροτικών τιμών, συνεπάγεται μια αύξηση της ΔΠ, ανεξάρτητα από την ύπαρξη ή το ύψος της ΑΠ (Στο ίδιο, σελ. 954-55). Εδώ η αύξηση των αγροτικών τιμών αποτελεί προϋπόθεση για την αύξηση ειδικότερα της ΔΠΙ. Από την άλλη πλευρά, η αύξηση της ΔΠΙΙ που προκύπτει από την εντατική καλλιέργεια μπορεί, με την αύξηση της παραγωγικότητας, να συνεπάγεται μια μείωση των αγροτικών τιμών. Για την αποσαφήνιση της εξεταζόμενης σχέσης ο Marx πήρε υπόψη του, πέρα από τα πορίσματα της αναλυτικής του διερεύνησης και τις υπάρχουσες εμπειρικές ενδείξεις στις αρχές του περασμένου (19ου) αιώνα και τις συγκεκριμένες ενδείξεις ότι οι μειώσεις των αγροτικών τιμών μπορεί συχνά να συμβαδίζουν με την αύξηση της γαιοπροσόδου (Bina, 1989).

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η τιμή της αγροτικής γης αποτελεί κατ' ουσίαν έκφραση της κεφαλαιοποιημένης προσόδου που προκύπτει για την αντίστοιχη γη. Στο βαθμό λοιπόν που η κίνηση των αγροτικών τιμών καθορίζει μερικά τη γαιοπρόσοδο, καθορίζει επίσης σε τελευταία ανάλυση και την τιμή της αγροτικής γης. Πρέπει να σημειωθεί βέβαια ότι, η τιμή της γης μπορεί να αυξάνεται χωρίς αντίστοιχη αύξηση της γαιοπροσόδου εάν, για παράδειγμα, μειώνεται το ύψος του επιτοκίου (βλ. *Το Κεφάλαιο*, III, σελ. 954-55). Η γαιοπρόσοδος όμως, και ιδιαίτερα η ΑΠ, μπορεί να καθορίζει η ίδια περισσότερο άμεσα από τη μια μεριά την κίνηση των αγροτικών τιμών και από την άλλη την τιμή της γης. Ταυτόχρονα βέβαια, η εντατική ανάπτυξη του κεφαλαίου στον αγροτικό τομέα συνεπάγεται κατά κανόνα μια μείωση των τιμών παραγωγής και κατ' επέκταση των αγοραίων τιμών του αγροτικού προϊόντος, καθώς επίσης και μια αύξηση της αντίστοιχης προσόδου. Η περίπτωση αυτή αποδεικνύεται ίσως και η επικρατέστερη στις συνθήκες του σύγχρονου καπιταλισμού. Παρά την αύξηση της ζήτησης για αγροτικά προϊόντα λόγω της έντονης ανάπτυξης του καπιταλισμού και παρά τους φραγμούς της έγγειας ιδιοκτησίας, το κεφάλαιο αναπτύσσεται τόσο γενικά όσο και ειδικά στον αγροτικό τομέα, πράγμα που συνεπάγεται και μια αλματώδη

ανάπτυξη της προσφοράς αγροτικών προϊόντων. Ταυτόχρονα, αν πάρουμε υπόψη τη ραγδαία επιστημονική και τεχνολογική ανάπτυξη και τη συνεπαγόμενη μείωση του ρόλου της γης στην παραγωγή αγροτικών προϊόντων και τροφίμων, φαίνεται ότι η εντατική ανάπτυξη της γεωργίας και η παραγωγή με χαμηλότερο κόστος και σε χαμηλότερες τιμές είναι η πιθανότερη περίπτωση.

Φαίνεται επομένως, με βάση τα παραπάνω, ότι η Μαρξική θεωρία της γαιοπροσόδου και τα συμπεράσματά της μπορούν να ερμηνεύσουν ικανοποιητικά τα σύγχρονα φαινόμενα του καπιταλισμού και ειδικότερα τις εξελίξεις που σχετίζονται με την ανάπτυξη της παγκόσμιας γεωργίας και το ρόλο της γαιοπροσόδου (βλ. και Naboodiripad, 1984). Τα σύγχρονα αυτά φαινόμενα περιλαμβάνουν ασφαλώς την μακροχρόνια τάση μείωσης των αγροτικών τιμών και ταυτόχρονα μια τάση αύξησης τόσο της προσόδου όσο και των τιμών της αγροτικής γης.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθούν δύο πράγματα. Το πρώτο αφορά την εγκυρότητα και σχετικότητα της προηγούμενης προσέγγισης, που σε μεγάλο βαθμό στηρίζεται στην ανάλυση του Marx, στις συνθήκες του σύγχρονου καπιταλισμού. Οι συνθήκες ανάπτυξης της αγροτικής παραγωγής που είχε υπόψη του ο Marx κατά το 19ο αιώνα έχουν βέβαια αλλάξει σημαντικά, με αποτέλεσμα τον κατακερματισμό σε ορισμένες χώρες της αγροτικής παραγωγής και την σχετική επικράτηση της μικροαγροτικής ιδιοκτησίας. Παρά το γεγονός αυτό και τις διαρθρωτικές μεταβολές που έχουν επέλθει στις συνθήκες αναπαραγωγής του καπιταλισμού και οι οποίες σχετίζονται με τη μονοπωλοποίηση του κεφαλαίου, την κρατική παρέμβαση και η διεθνοποίηση, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η μαρξιστική προσέγγιση που παρουσιάστηκε παραπάνω έχει τη μεγαλύτερη δυνατή εγκυρότητα και στις σημερινές συνθήκες. Και τούτο διότι, ο ΚΤΠ εξακολουθεί σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό να κυριαρχεί στις σημερινές συνθήκες και οι νόμοι κίνησης και ανάπτυξης του κεφαλαίου, τροποποιούμενοι ίσως από τις σημερινές διαρθρωτικές συνθήκες, εξακολουθούν και σήμερα να ισχύουν χωρίς ουσιαστικές αλλαγές (βλ. και Carchedi, 1988). Οι νόμοι αυτοί κίνησης και ανάπτυξης αποτελούν τάσεις που αφορούν, μεταξύ άλλων, τα εξεταζόμενα φαινόμενα της διαμόρφωσης της γαιοπροσόδου και των τιμών και σχετίζονται με το διαλεκτικό αλληλοκαθορισμό των σφαιρών παραγωγής και ανταλλαγής-διανομής σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Το δεύτερο σημείο που θα πρέπει να επισημάνουμε είναι ότι, το θεωρητικό πλαίσιο που παρουσιάστηκε παραπάνω, αποτελεί μια πρώτη μόνο προσέγγιση, σε ένα επίπεδο

αφαίρεσης που αφορά τις γενικές τάσεις ανάπτυξης του κεφαλαίου στον αγροτικό τομέα. Είναι όμως αναμφίβολα αναγκαίο να ληφθούν υπόψη οι διαρθρωτικοί-τροποποιητικοί παράγοντες που αναφέρθηκαν παραπάνω και να αναλυθούν συγκεκριμένα οι συνθήκες γαιοκτησίας, αγροτικής εκμηχάνισης και κρατικής παρέμβασης μέσα σε κοινωνικά συγκεκριμένα πλαίσια για να μπορέσουμε να αναλύσουμε ειδικότερα τη διαμόρφωση της γαιοπροσόδου και των αγροτικών τιμών και τη συνυφασμένη με αυτή τη διαμόρφωση διανομή της υπεραξίας ή του αγροτικού πλεονάσματος σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Ακόμα όμως και μια τέτοια συγκεκριμένη ανάλυση και εμπειρική διερεύνηση φαίνεται να υποστηρίζει τις βασικές υποθέσεις και την εγκυρότητα της μαρξιστικής προσέγγισης που παρουσιάστηκε (βλ. Λιοδάκης 1991α, 1992, Πανισίδης 1992, Yunez 1988, Liodakis 1992).

5. Η νεοκλασική προσέγγιση, η πρόσφατη διαμάχη για τις τιμές της γης και η «νεο-μαρξιστική» προσέγγιση

Πριν γίνει λόγος ειδικότερα για τη σύγχρονη νεοκλασική προσέγγιση στο ζήτημα της προσόδου, είναι σκόπιμο να γίνει μια σύντομη αναφορά στην ενδιάμεση προσέγγιση του A. Marshall, ο οποίος ως γνωστόν αποτελεί τον κύριο θεμελιωτή της νεοκλασικής παράδοσης. Η σκοπιμότητα αυτής της αναφοράς πηγάζει από το γεγονός ότι οι βασικές όψεις και οι αδυναμίες της Μαρσαλιανής προσέγγισης χαρακτηρίζουν σε μεγάλη έκταση επίσης τη σύγχρονη νεοκλασική προσέγγιση.

Ο Marshall λοιπόν, ακολουθώντας τη Ρικαρντιανή προσέγγιση, θεωρεί τη γαιοπρόσοδο σαν το άμεσο αποτέλεσμα της φύσης. Επισημαίνει σχετικά ότι: «οι εγγενείς ιδιότητες, τις οποίες η γη αντλεί από τη φύση... είναι κυρίως από αυτές που η ιδιοκτησία της αγροτικής γης αντλεί την ιδιαίτερη σημασία της και η θεωρία της προσόδου τον ειδικό της χαρακτήρα» (Marshall, 1961, σελ. 147). Σε αντίθεση όμως με τους Ricardo και Smith, οι οποίοι έκαναν ένα σαφή διαχωρισμό ανάμεσα στο κέρδος και την πρόσοδο, ο Marshall κάνει ακριβώς το αντίθετο, αντιμετωπίζει δηλαδή ενιαία τις δύο αυτές κατηγορίες αγνοώντας την συμβολή των κλασικών. Πέρα από τις δύο αυτές αδυναμίες (φυσικός καθορισμός, και μη διάρκεια της προσόδου από το κέρδος) της Μαρσαλιανής προσέγγισης, μια ειδικότερη διερεύνησή της δείχνει ότι χαρα-

κτηρίζεται από ορισμένες πρόσθετες αδυναμίες (Bina, 1989). Ο Marshall θεωρεί την πρόσοδο σαν μια γενική έννοια, η οποία σαν τέτοια δεν καθιστά αναγκαία την ειδική αντιμετώπισή της μέσα στα πλαίσια διερεύνησης των μοναδικών συνθηκών της έγγειας ιδιοκτησίας στον καπιταλισμό. Ακόμα παραπέρα θεωρεί δεδομένη την αντίθεση στην επέκταση του κεφαλαίου που πηγάζει από την έγγεια ιδιοκτησία και τη μονοπώληση της φύσης.

Η αντιμετώπιση της προσόδου σαν ενός, καθοριζόμενου από τις τιμές, εισοδήματος ενός παραγωγικού συντελεστή είναι τουλάχιστον συνεπής μέσα στα πλαίσια της Μαρσαλιανής προσέγγισης μερικής ισορροπίας. Μέσα στα αναλυτικά αυτά πλαίσια, η προσέγγιση της προσόδου μπορεί να έχει ένα σχετικά ειδικό χαρακτήρα. Στα πλαίσια όμως της γενικής ισορροπίας γενικεύεται η έννοια της «εισοδηματικής προσόδου», που ρυθμίζεται από την οριακή συμβολή κάθε παραγωγικού συντελεστή. Η διανεμητική αρχή που προκύπτει από την προσέγγιση αυτή, αφορά τα εισοδήματα όλων των παραγωγικών συντελεστών. Μετά τον Marshall λοιπόν, η συζήτηση που διεξάγεται στα νεοκλασσικά πλαίσια για την πρόσοδο παίρνει τη μορφή μιας αντιπαράθεσης ανάμεσα σε προσεγγίσεις μερικής και γενικής ισορροπίας. Από αυτή την άποψη, η συζήτηση παίρνει το χαρακτήρα «διαλόγου κουφών» (Fine, 1982). Με τη σταδιακή επικράτηση της νεοκλασσικής προσέγγισης γενικής ισορροπίας, οι δυνατότητες διαλόγου μηδενίζονται και η ανάγκη μιας ειδικής και ιστορικά συγκεκριμένης θεώρησης στο ζήτημα της γαιοπροσόδου φαίνεται περιττή.

Η θεωρία, επομένως της προσόδου, που περιλαμβάνεται στην καθιερωμένη νεοκλασσική προσέγγιση, πάσχει από όλες τις μεθοδολογικές και αναλυτικές αδυναμίες που έχουν ήδη αναφερθεί παραπάνω. Είναι ίσως σκόπιμο να σημειωθεί ειδικότερα ότι, στα πλαίσια αυτά της νεοκλασσικής προσέγγισης, η οικονομική πρόσοδος ορίζεται ως η διαφορά ανάμεσα στην πραγματική αμοιβή και το ελάχιστο κόστος διατήρησης σε ορισμένη απασχόληση ενός παραγωγικού συντελεστή (Ghatak and Ingersent, 1984, σελ. 75). Η γαιοπρόσοδος ειδικότερα θεωρείται ότι προσδιορίζεται, όπως όλες οι τιμές, από το συσχετισμό προσφοράς-ζήτησης και, επειδή η γη θεωρείται συνήθως σταθερή από άποψη προσφοράς, υποστηρίζεται ότι η «πρόσοδος» ουσιαστικά εξαρτάται από παράγοντες ζήτησης. Έτσι συμπεραίνεται ότι, «οι μεταβολές της προσόδου οφείλονται κυρίως σε μεταβολές της ζήτησης» (Στο ίδιο, σελ. 76) και το επίπεδό της εξαρτάται από το πόσο επικερδής είναι η χρήση της γης (Στο ίδιο, σελ. 79).

Έχει επίσης ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους σκοπούς του πα-

ρόντος, μια σχετική αναφορά στη διαμάχη που έχει αναπτυχθεί κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες, μέσα στα νεοκλασσικά πλαίσια, για τον καθορισμό των τιμών της αγροτικής γης. Η συζήτηση αυτή προέκυψε σαν αποτέλεσμα των αλματωδών αυξήσεων που παρατηρήθηκαν στις τιμές της γης σε αρκετές χώρες κατά τις τελευταίες δεκαετίες, και της φαινομενικής απόκλισης των τιμών της γης από τα επίπεδα του αγροτικού εισοδήματος, πράγμα που συνδέεται με το λεγόμενο «παράδοξο των τιμών της γης». Οι σχετικές μελέτες κινούνται σε δύο εναλλακτικές κατευθύνσεις. Η πρώτη υποστηρίζει ότι οι τιμές της γης καθορίζονται κατά βάση από τα καθαρά ενοίκια (προσόδους) που αποφέρει η γη, ενώ η δεύτερη αποδίδει τις έντονες μεταβολές των τιμών της γης σε άλλους παράγοντες και κυρίως στα αναμενόμενα κέρδη του κεφαλαίου από την αγορά γης ιδιαίτερα σε περιόδους πληθωρισμού¹⁷. Είναι ίσως χρήσιμο να παρουσιάσουμε τις δυο αυτές κατευθύνσεις κάπως αναλυτικότερα.

(α) Η πρώτη προσέγγιση (Melichar 1979, Phipps 1984, Burt 1986, Alston 1986), που συνδέει τις μεταβολές των τιμών της αγροτικής γης με τα αντίστοιχα εισοδήματα από προσόδους, συμφωνεί φαινομενικά και σε ένα πρώτο επίπεδο ανάλυσης με την κλασική Ρικαρτιανή αλλά και τη Μαρξική άποψη, όπως έχει ήδη γίνει σαφές από τα προηγούμενα. Σύμφωνα με αυτή τη νεοκλασσική εκδοχή, οι αυξήσεις των εισοδημάτων από γαιοπροσόδους και κατ'επέκταση οι αυξήσεις των τιμών της γης, θα πρέπει μάλλον να αποδοθούν σε βαθύτερες αιτίες όπως οι τεχνολογικές αλλαγές, τα κυβερνητικά προγράμματα, και η ανάπτυξη της εγχώριας και της παγκόσμιας ζήτησης για αγροτικά προϊόντα. Οι τιμές των αγροτικών προϊόντων, αλλά και των εισροών, από αυτή την άποψη, έχουν προφανώς μια καθοριστική σημασία. Η ερμηνεία αυτή των μεταβολών των τιμών της αγροτικής γης συνεπάγεται ουσιαστικά ότι οι τιμές αυτές καθορίζονται σε μεγάλη έκταση μέσα στα πλαίσια του αγροτικού τομέα.

(β) Η δεύτερη προσέγγιση (Plaxico 1979, Barry 1980, Feldstein 1980α, 1980β, Νταούλη-Ντεμούσης 1991), δίδει ιδιαίτερη έμφαση στο λεγόμενο «παράδοξο των τιμών της γης», στην αποκλίνουσα δηλαδή ή ανεξάρτητη κίνηση των τιμών της γης από τα εισοδήματα γης. Υποστηρίζεται ότι η συμβατική νεοκλασσική υπόθεση της ουδετερότητας της ανόδου του γενικού επιπέδου των τιμών (πληθωρισμού) είναι μάλλον παραπλανητική, καθώς υπάρχουν ενδείξεις ότι σε περιόδους πληθωρισμού οι τιμές της γης, ή άλλων αποθεματικών αξίας όπως ο χρυσός, αυξάνονται με ταχύτερους ρυθμούς σε σχέση με το γενικό επίπεδο τιμών (Feldstein

1980α, 1980β). Ο πληθωρισμός δηλαδή φαίνεται ότι επιδρά αυξητικά στις σχετικές τιμές αυτών των αποθεματικών. Η κύρια εξήγηση που δίδεται στο φαινόμενο αυτό, συνδέεται με τα κέρδη που μπορεί να αποκομίσει το κεφάλαιο που επενδύεται στη γη από την υπερτίμησή της σε περιόδους πληθωρισμού και ιδιαίτερα στις περιπτώσεις όπου υπάρχει φορολογία κερδών κεφαλαίου (capital gains tax: «φόρος υπεραξίας»). Το κερδοσκοπικό κίνητρο και η λειτουργία της γης σαν αποθεματικό διατήρησης αξίας σε περιόδους πληθωρισμού, υποτίθεται ότι επιβεβαιώνει τη θετική επίδραση του πληθωρισμού πάνω στις τιμές της αγροτικής γης. Ορισμένοι μάλιστα συγγραφείς (Νταούλη-Ντεμούσης 1991) υποστηρίζουν, ότι η θετική αυτή επίδραση του πληθωρισμού πάνω στις τιμές της γης, μπορεί να υπάρχει ακόμα και σε περιπτώσεις απουσίας «φόρου υπεραξίας», όπως στην Ελλάδα όπου, λόγω ανεπαρκούς ανάπτυξης της αγοράς κεφαλαίου, η γη λειτουργεί σε μεγάλη έκταση σαν μέσο αποθεματοποίησης αξίας. Όπως γίνεται φανερό, στη δεύτερη αυτή εκδοχή (β) της νεοκλασικής προσέγγισης, η άνοδος των τιμών της αγροτικής γης καθορίζεται σε μεγάλη έκταση από παράγοντες εκτός των πλαισίων του αγροτικού τομέα. Ας σημειωθεί επίσης ότι ορισμένοι συγγραφείς (Plaxico 1979) υπογραμμίζουν τη θετική επίδραση της ανόδου των τιμών της γης πάνω στην τάση συγκέντρωσης και ενοποίησης της γης, πράγμα που δημιουργεί ακόμα παραπέρα δυνατότητες μεγέθυνσης των μεγάλων ιδιοκτητών αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Στην έκταση δηλαδή που η υπόθεση για την (μη-ουδέτερη) επίδραση του πληθωρισμού είναι σωστή, θα έπρεπε κανείς να αναμένει ότι ο πληθωρισμός συντελεί στη συγκέντρωση και ενοποίηση της γης.

Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι οι παραπάνω δύο εναλλακτικές εκδοχές (α και β) δεν θεωρούνται αναγκαστικά σαν αμοιβαία αποκλείουσες η μια την άλλη. Αν και η πρώτη εκδοχή (α) θεωρείται επικρατέστερη, τόσο από αναλυτική όσο και από εμπειρική άποψη, η εκδοχή (β) –η υπόθεση δηλαδή καθορισμού των μεταβολών στις τιμές της γης από τον πληθωρισμό– δεν μπορεί να αποκλειστεί *a priori*. Οι δύο εκδοχές μπορεί δηλαδή να θεωρηθεί ότι έχουν ένα συμπληρωματικό χαρακτήρα. Οι περισσότερες πάντως εμπειρικές ενδείξεις φαίνεται να υποστηρίζουν μάλλον την πρώτη εκδοχή (Alston 1986).

Ας σημειωθεί ακόμα ότι στα πλαίσια της νεοκλασικής προσέγγισης, συχνά εξετάζεται η επίδραση του πληθωρισμού πάνω στους όρους εμπορίου των αγροτικών προϊόντων, η σχέση δηλαδή μεταξύ απολαμβανομένων και καταβαλλομένων από τους

αγρότες τιμών. Η συμβατικά υιοθετούμενη υπόθεση είναι ότι ο μη αναμενόμενος πληθωρισμός οδηγεί στη βελτίωση των όρων εμπορίου για τα αγροτικά προϊόντα – γρήγορη αύξηση των απολαμβανόμενων τιμών (Daouli and Demoussis, 1989). Αν η υπόθεση αυτή είναι σωστή, θα έπρεπε να αναμένεται μια κατ' αρχήν αποδυνάμωση της επίδρασης του πληθωρισμού πάνω στις τιμές της γης (εκδοχή β). Το αντίθετο όμως θα ήταν αλήθεια, αν ο πληθωρισμός συντελούσε στην επιδείνωση των όρων εμπορίου για τα αγροτικά προϊόντα, πράγμα που είναι ίσως πιθανότερο αφού οι αγροτικές εισροές χαρακτηρίζονται από ένα μεγαλύτερο βαθμό μονοπωλιακής συγκέντρωσης, ενώ τα αγροτικά προϊόντα συνήθως χαρακτηρίζονται από ένα κατακερματισμό της παραγωγής και μια ανεπαρκή οργάνωση των αγορών. Πρέπει πάντως να τονιστεί ότι η έντονη κρατική παρέμβαση και ο θεσμικός καθορισμός των τιμών, μπορεί να αντισταθμίζει μερικά ή και να εξουδετερώνει εντελώς την όποια επίδραση του πληθωρισμού πάνω στους όρους εμπορίου των αγροτικών προϊόντων.

Επισημαίνεται επίσης σε σχετικές αναλύσεις (Segura Garcia del Rio, et al., 1984) ότι, η ζήτηση και η ανοδική πίεση των τιμών της γης είναι μεγαλύτερη στις περιπτώσεις καλλιεργειών που δεν απαιτούν ιδιαίτερη φροντίδα και αφοσίωση (όπως απαιτούν π.χ. οι ανθοκαλλιέργειες και η ορυζοκαλλιέργεια), ενώ η επίδραση της έκτασης (του μεγέθους) της γης, φαίνεται επίσης να ασκεί σημαντική επίδραση, με την έννοια ότι στα μικρότερα αγροτεμάχια εκδηλώνεται μεγαλύτερη ζήτηση και ανοδική πίεση των τιμών. Ο τελευταίος αυτός παράγοντας μπορεί να ερμηνευτεί με το ενδεχόμενο οι μικρότερες εκτάσεις να αποσκοπούν σε μη αγροτική χρήση της γης, κάθε αγορά γης να έχει μια υποκειμενική αξία για τον αγοραστή, ή οι μικρότερες εκτάσεις να είναι οικονομικά προσιτές σε ένα μεγαλύτερο αριθμό πιθανών αγοραστών.

Υπογραμμίζονται τέλος οι προφανώς σοβαρές επιπτώσεις της ανόδου των τιμών της αγροτικής γης στην ίδια την αγροτική παραγωγή και ειδικότερα στην επιχειρησιακή στρατηγική και τον προσδιορισμό του άριστου (optimum) μεγέθους γεωργικής εκμετάλλευσης και των μέτρων της πολιτικής αγροτικής αναδιάρθρωσης σε συσχετισμό με τους συγκεκριμένους παράγοντες που επηρεάζουν την αγορά γης (Segura Garcia del Rio, et al., 1984).

Πέρα από τη νεοκλασική προσέγγιση, είναι σκόπιμη εδώ μια σύντομη έστω αναφορά σε ορισμένες προσεγγίσεις που αναπτύχθηκαν με βάση αναφοράς το έργο του A. Chayanov από τις αρχές του αιώνα. Ορισμένες από τις προσεγγίσεις αυτές, όπως

αυτή του G. Schmitt, στηρίζονται ουσιαστικά σε μια νεοκλασική μεθοδολογία, ενώ άλλες κινούνται σε «νεο-μαρξιστικά» ή «νεο-ρικαρντιανά» πλαίσια. Στην τελευταία αυτή κατηγορία εντάσσεται η προσέγγιση του S. Amin και του K. Βεργόπουλου (1975α και 1975β). Όλες αυτές οι προσεγγίσεις ξεκινούν από την παραδοχή ότι η οικογενειακή μορφή αγροτικής εκμετάλλευσης παρουσιάζει μια ευελιξία και ανθεκτικότητα, που οφείλεται στην οικονομική της αποτελεσματικότητα ή τη λειτουργική της ενσωμάτωση στο σύστημα του αστικού καπιταλισμού, με συνέπεια να αποκλείεται η τάση ανάπτυξης του ΚΤΠ στον αγροτικό τομέα και να επικρατεί μάλλον η μικροαγροτική εκμετάλλευση και ιδιοκτησία. Σαν συνέπεια του κατακερματισμού της αγροτικής παραγωγής που συντελείται μερικά μέσω των αγροτικών μεταρρυθμίσεων και της συμπίεσης των αγροτικών τιμών από το μηχανισμό της αγοράς και την κρατική παρέμβαση, υποστηρίζεται τελικά ότι η γαιοπρόσοδος τείνει να μηδενιστεί ώστε να παρακάμπτεται ουσιαστικά το εμπόδιο της έγγειας ιδιοκτησίας στην ανάπτυξη του κεφαλαίου συνολικά. Ο K. Βεργόπουλος φθάνει μάλιστα στο ακραίο συμπέρασμα ότι: «Η οικογενειακή γεωργία... προμηθεύει τη σύγχρονη κοινωνία με αγροτικά προϊόντα στην τιμή κόστους των (που περιλαμβάνει την αυστηρά αναγκαία αμοιβή της εργασίας), θέτοντας ταυτόχρονα το σύνολο της υπερεργασίας της, το οποίο κανονικά θα αντιστοιχούσε στο κέρδος και τη γαιοπρόσοδο, στη διάθεση της αστικής κοινωνίας... (Είναι, επομένως) αυτή η οικογενειακή γεωργία που συνιστά ένα αναγκαίο μηχανισμό για τη συσσώρευση του αστικού κεφαλαίου και την ανάπτυξη του καπιταλισμού». (K. Vergopoulos 1978). Το πρόβλημα όμως με τον K. Βεργόπουλο, αλλά και με άλλους συγγραφείς αυτής της κατηγορίας, όπως ο S. Amin, δεν είναι μόνο ο έντονος μεθοδολογικός εκλεκτικισμός (βλ. 1975β, Εισαγωγή), αλλά και η αναντιστοιχία των βασικών υποθέσεων και των συμπερασμάτων του με τις πραγματικές αναπτυξιακές τάσεις και τις υπάρχουσες εμπειρικές ενδείξεις. Αν και οι επισημάνσεις προσεγγίσεων όπως αυτή του Βεργόπουλου θίγουν ορισμένες πραγματικές πλευρές ή αναπτυξιακές τάσεις, το σύνολο και τα βασικά συμπεράσματά τους έρχονται σε αντίθεση με την πραγματικότητα. Σε μια εκτεταμένη βιβλιογραφία επισημαίνονται οι ειδικότερες αδυναμίες της παραπάνω προσέγγισης και σε αντίθεση με τα συμπεράσματά της και με βάση τις υπάρχουσες ενδείξεις, επισημαίνεται η τάση ανάπτυξης του καπιταλισμού και στον αγροτικό τομέα, παρά τα οποιαδήποτε εμπόδια, η τάση συγκέντρωσης και συγκεντρωποίησης της αγροτικής γης και του κεφαλαίου, και το γεγονός ότι η γαιο-

πρόσδος εξακολουθεί να διαμορφώνεται σε αρκετά επίπεδα και να αποτελεί ένα ουσιαστικό εμπόδιο για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και του κεφαλαίου στον αγροτικό τομέα (βλ. Λιοδάκης 1991α, 1991β, 1992, Μωυσίδης 1986, Πανιτσίδης 1992, Patnaik 1979, Lehmann 1982, Yunez 1988, Liodakis 1992).

6. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Το θεωρητικό πλαίσιο που παρουσιάζεται στο άρθρο αυτό για την ανάλυση της γαιοπροσόδου και της σχέσης της τόσο με τις τιμές των αγροτικών προϊόντων όσο και με τις τιμές της αγροτικής γης καθώς και του ρόλου της έγγειας ιδιοκτησίας στην ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής μέσα σε καπιταλιστικές συνθήκες, στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στη σχετική ανάλυση του Marx. Η ανάλυση αυτή, όπως υποστηρίχθηκε, διατηρεί βασικά την εγκυρότητά της στις σύγχρονες συνθήκες της καπιταλιστικής παραγωγής, ενώ η γενικότερη μαρξιστική προσέγγιση που προτάθηκε για το εξεταζόμενο ζήτημα, δεν αποτελεί παρά ένα πρώτο θεωρητικό βήμα σε ένα επίπεδο αφαίρεσης που αφορά τις γενικές τάσεις ανάπτυξης του κεφαλαίου στον αγροτικό τομέα. Η συγκεκριμένη όμως ανάλυση του ζητήματος, μέσα σε κοινωνικά συγκεκριμένες συνθήκες, απαιτεί την εξειδίκευση και συγκεκριμενοποίηση της θεωρητικής προσέγγισης, παίρνοντας υπόψη τις διαρθρωτικές αλλαγές του καπιταλισμού, τις διατομεακές ανταλλαγές, τους όρους της κρατικής παρέμβασης, το καθεστώς εκμνηχάνισης και χρήσης της αγροτικής γης και τις διεθνείς οικονομικές σχέσεις.

Από την έστω και περιορισμένη αντιπαράθεση της προτεινόμενης προσέγγισης με την αντίστοιχη νεοκλασική προσέγγιση και ορισμένες Τσαγιανοφικής έμπνευσης προσεγγίσεις, αναδεικνύεται σε γενικές γραμμές η μεθοδολογική ανωτερότητα και η μεγαλύτερη επιστημονική εγκυρότητα της πρώτης. Όπως έγινε φανερό, οι σχετικές αναλύσεις και εμπειρικές έρευνες που πραγματοποιούνται στα πλαίσια της κυρίαρχης νεοκλασικής προσέγγισης, ενδέχεται σε ορισμένες περιπτώσεις να συμβάλουν στην αντικειμενική περιγραφή κάποιων φαινομένων ή την ποσοτική εκτίμηση ορισμένων σχετικών μεταβλητών. Η παραμορφωτική όμως οπτική της αστικής τάξης, περιορίζει την επιστημονική τους εγκυρότητα και τη δυνατότητά τους να αναλύσουν σφαιρικά και σε βάθος τους καθοριστικούς παράγοντες των σχετικών φαινομένων και τις εσωτερικές αντιθέσεις που προσδιορίζουν τις

αντίστοιχες οικονομικές εξελίξεις, οι οποίες ως τάσεις εκφράζονται με τη συγκεκριμένη διαμόρφωση εμπειρικών φαινομένων και μεγεθών στο επίπεδο της αγοράς.

Σημειώσεις

1. Στο σημείο αυτό δεν θα ήταν ίσως άστοχο να σημειώσουμε ότι, στις περισσότερες αναλύσεις στα πλαίσια της κυρίαρχης νεοκλασικής προσέγγισης, οι αντίστοιχες μαρξιστικές προσεγγίσεις υποβαθμίζονται, παραμορφώνονται ή, το πιθανότερο, αγνοούνται εντελώς.

2. Για μια ειδικότερη ιστορική ανασκόπηση βλέπε K. Marx, *Theories of Surplus Value*, (TSV), II, (1975), Θ. Σταυρόπουλος (1991), και K. Βεργόπουλος (1975b), κεφ. I.

3. K. Marx, *Το Κεφάλαιο*, III, σελ. 796-797.

4. K. Marx, *Το Κεφάλαιο*, III, σελ. 932. Οι άλλοι όροι αναφέρονται προφανώς στη διάρθρωση του κεφαλαίου. Παρακάτω σημειώνεται σχετικά:

«Η σχέση της τιμής παραγωγής ενός εμπορεύματος προς την αξία του καθορίζεται αποκλειστικά από τη σχέση, στην οποία βρίσκεται το μεταβλητό μέρος του κεφαλαίου, με το οποίο παράγεται, προς το σταθερό του μέρος, ή από την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου που το παράγει». (Στο ίδιο, σελ. 933).

5. Το γεγονός ότι ο Marx ερευνά τη γαιοπρόσοδο ειδικά και συγκεκριμένα για τον καπιταλισμό, δεν σημαίνει βέβαια ότι ανακάλυψε την κατηγορία αυτή, ή ότι η γαιοπρόσοδος δεν προϋπήρχε του ΚΤΠ. Αντίθετα ο Marx ανέλυσε διεξοδικά τον ιστορικό μετασχηματισμό της γαιοπροσόδου, από τη μορφή οφειλόμενης εργασίας ή σε είδος που επικρατούσε στον προκαπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, στην εγχρήματη μορφή που επιβάλλεται σταδιακά και κυριαρχεί με τη γενίκευση της εμπορευματικής παραγωγής στον καπιταλισμό. Ενώ όμως στο Μεσαίωνα η κατηγορία αυτή αφορούσε τη φυσική οντότητα του προϊόντος και την αξία-χρήσης του, η καπιταλιστική γαιοπρόσοδος έγκειται στην παραγωγή ανταλλακτικής αξίας στον καπιταλισμό και την αποθέωση της ατομικής ιδιοκτησίας μέσα στα καπιταλιστικά πλαίσια παραγωγής (βλ. σχετικά και Naboodiripad, 1984 και Bina, 1989).

6. K. Marx, TSV, II, p. 31. Σημειώνεται επίσης ότι: «Ο Ricardo εξηγεί μόνο την ύπαρξη της διαφορικής προσόδου και πραγματικά δεν αποδίδει στην ιδιοκτησία της γης κανένα οικονομικό αποτέλεσμα» (Στο ίδιο, σελ. 94).

7. Μια εναλλακτική διατύπωση της παρούσας αξίας της γης στο χρόνο t είναι η ακόλουθη:

$$V_t = \int_{t=0}^{\infty} R_{t+n}^* e^{-rn} dn$$

όπου V_t είναι η παρούσα αξία (η τιμή της γης) το χρόνο t , R_{t+n}^* είναι η αναμενόμενη πρόσοδος στο χρόνο $t+n$, δηλαδή η περίοδος προς το μέλλον, και r είναι το ποσοστό του προεξοφλητικού επιτοκίου. Στην περίπτωση αυτή επισημαίνεται ότι η τιμή της γης προσαρμόζεται έτσι ώστε το ποσο-

στό απόδοσης της γης να εξισώνεται με το κόστος ευκαιρίας που συνεπάγεται η επένδυση στη γη, με το προεξοφλητικό δηλαδή επιτόκιο (βλ. Alston, 1986).

8. Για μια εκτενέστερη σχετική ανάλυση βλέπε επίσης Θ. Σταυρόπουλος, (1991), και ειδικότερα σελ. 9-12 και 580-82.

9. Ας σημειωθεί ότι η τιμή της γης σαν κεφαλαιοποιημένη έκφραση της γαιοπροσόδου και κατ' επέκταση η δαπάνη χρηματικού κεφαλαίου για την αγορά γης δεν αποτελεί, σύμφωνα με τον Marx, επένδυση αγροτικού κεφαλαίου, αλλά μάλλον μια ισόποση μείωση του κεφαλαίου που πράγματι επενδύεται στη σφαίρα της παραγωγής. Συνεπάγεται δηλαδή, μια ισόποση μείωση της ποσότητας των μέσων παραγωγής και έτσι περιορίζει την οικονομική βάση της παραγωγής. (βλ. και Namboodiripad, 1984).

10. K. Marx, TSV, II, σελ. 241, 312, και του ίδιου *Το Κεφάλαιο*, III, σελ. 809. Ας σημειωθεί ότι, στα πλαίσια μιας νεορικαρντιανής προσέγγισης, η ιεράρχηση (κλιμάκωση) της γης από απόψη γονιμότητας και προτεραιότητας στην επέκταση της καλλιέργειας προσδιορίζεται από τον αυτόνομο διανεμητικό συσχετισμό ανάμεσα στους μισθούς και τα κέρδη. Βλέπε σχετικά Η. Kurz, όπ.παρ.

11. Ας σημειωθεί ότι το εντατικό όριο του Ricardo δεν είναι παρά μια ειδική περίπτωση της ΔΠII (βλ. και Fine, 1979).

12. Ας σημειωθεί ότι για την αλληλοσυσχέτιση ανάμεσα στη ΔΠI και τη ΔΠII ο Marx αναφέρει και τα εξής χαρακτηριστικά: «η διαφορική πρόσδοος I και η διαφορική πρόσδοος II, ενώ η πρώτη είναι η βάση της δεύτερης, χρησιμεύουν ταυτόχρονα η μια σαν όριο της άλλης, πράγμα που συνεπάγεται τότε διαδοχική επένδυση κεφαλαίου στο ίδιο κομμάτι γης, τότε παράλληλη επένδυση κεφαλαίου σε νέο συμπληρωματικό κομμάτι γης». (*Το Κεφάλαιο*, III, σελ. 908).

13. Βλέπε σχετικά στο ίδιο, pp. 242-243. Ας σημειωθεί ότι το ίδιο αυτό λάθος του Ricardo (ταύτιση αξίας και τιμής κόστους) κάνει και A. Smith. Βλ. και TSV, II, σελ. 337.

14. Για τα όρια και τους προσδιοριστικούς παράγοντες της ΑΠ βλέπε επίσης *Το Κεφάλαιο*, III, σελ. 932.

15. Ας υποθεθεί σχετικά ότι αρχικά η ΟΣΚ είναι ίδια σ' όλους τους τομείς και ότι η ΟΣΚ (c/v) στη βιομηχανία και ενδεχόμενα στη γεωργία μπορεί να αυξηθεί με ένα συντελεστή $b > 1$ πράγμα που σημαίνει ότι τώρα η ίδια ποσότητα εργασίας (v) θέτει σε κίνηση μια αυξημένη ποσότητα bc σταθερού κεφαλαίου και όχι απλώς c . Η διαφορά της αξίας από την τιμή παραγωγής στη γεωργία είναι:

$$\begin{aligned} &= c + v + ev - (c + v)(1 + r) && \text{όπου } r \text{ είναι το ποσοστό κέρδους και } e \text{ το} \\ &= ev - (c + v)r && \text{ποσοστό εκμετάλλευσης} \\ &= ev - [(c + v)ev/(bc + v)], && \text{αφού } r = ev/(bc + v) \\ &= [ev/(bc + v)](bc + v - c - v) \\ &= rc(b - 1) \end{aligned}$$

Αλλά $rc(b - 1)$ είναι τα υπερκέρδη που προκύπτουν από την αύξηση της ΟΣΚ, αφού είναι το γινόμενο του ποσοστού κέρδους με το πρόσθετο σταθερό κεφάλαιο που μπαίνει σε κίνηση. Τα υπερκέρδη αυτά αντιστοιχούν ακριβώς στην ΔΠII που συνδέεται με την αύξηση της ΟΣΚ πάνω στην ίδια

έκταση καλλιεργούμενης γης. Όπως γίνεται επομένως φανερό, η ΑΠ περιορίζεται από τη διαφορά ανάμεσα στην αξία και την τιμή παραγωγής και σε συνάρτηση με ανώτερο όριο της ΔΠΙΙ που προκύπτει από την εντατική εναλλακτική εφαρμογή του κεφαλαίου. (Βλ. και Fine, 1979).

16. Σχετικές είναι οι ακόλουθες παρατηρήσεις:

«Αν η έγγεια ιδιοκτησία γινόταν λαϊκή ιδιοκτησία τότε θα εξέλειπε ολόκληρη η βάση της καπιταλιστικής παραγωγής, το θεμέλιο στο οποίο εδράζεται η αντιπαράθεση του εργάτη από τις συνθήκες εργασίας σαν μια ανεξάρτητη δύναμη». (TSV, II, σελ. 104).

«Από τη σκοπιά ενός ανώτερου οικονομικού κοινωνικού σχηματισμού η ατομική ιδιοκτησία ξεχωριστών ατόμων στη γήινη σφαίρα θα εμφανίζεται τόσο πέρα για πέρα ανούσια, όσο και η ατομική ιδιοκτησία ενός ανθρώπου πάνω σε έναν άλλο άνθρωπο». (Το Κεφάλαιο, III, σελ. 954).

17. Εκτός του πληθωρισμού, στη σχετική αρθρογραφία επισημαίνονται και άλλοι παράγοντες που επηρεάζουν τη ζήτηση και τις τιμές της γης, όπως η μη αγροτική χρήση της γης και η είσοδος στην αγορά γης μη επαγγελματιών ή αγροτών μερικής απασχόλησης. (Βλ. και Segura Garcia del Rio, et al., 1984).

Βιβλιογραφία

- Βεργόπουλος Κ., *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1975.
Βεργόπουλος Κ., *Δύσμορφος Καπιταλισμός*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1975.
Λιανός Θ., *Μαρξιστική Οικονομική Θεωρία*, Οδυσσεάς, Αθήνα, 1985.
Λιοδάκης Γ., *Διεθνής Καταμερισμός Εργασίας και Ελληνική Γεωργία*, ΑΤΕ, No 40, Αθήνα, 1991.
Λιοδάκης Γ., «Η "σωστή θεωρία" για τη Γεωργία που είναι ουσιαστικά λάθος: Ένα σχόλιο στον G. Schmitt», υπό δημοσίευση στην *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, 3(3), 1991.
Λιοδάκης Γ., «Γαιοπρόσδοος, Επιτόκια και Αγροτικές Τιμές: Οικονομικές Πλευρές του Αγροτικού Ζητήματος», μελέτη υπό δημοσίευση.
Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978.
Μωυσίδης Α., *Η Αγροτική Κοινωνία στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1986.
Νταούλη Α. και Ντεμούσης Μ., «Οι Επιπτώσεις του Πληθωρισμού στις Πραγματικές Τιμές της Γεωργικής Γης», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, 3(2), 1990.
Παντισίδης Γ., *Προσεγγίσεις στην Ταξική Δομή της Αγροτικής Οικονομίας μας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1992.
Σταυρόπουλος Θ., *Η Έγγειος Πρόσδοος: Κριτική Ανάλυση των Θεωριών*, ΑΤΕ, Αθήνα, 1991.
Alston J., «An Analysis of Growth of U.S. Farmland Prices, 1963-82», *American Journal of Agricultural Economics*, 68, 1986, σελ. 1-9.
Bina C., «Some Controversies in the Development of Rent Theory», *Capital & Class*, 39: 82-112, 1989.

- Burt O., «Econometric Modeling of the Capitalization Formula for Farmland Prices», *American Journal of Agricultural Economics* (AJAE), 68, 1986, σελ. 10-26.
- Carchedi G., «Marxian Price Theory and Modern Capitalism», *International Journal of Political Economy*, 18(3), 1988.
- Daouli J. and Demoussis M., «The Impact of Inflation of Prices received and paid by Greek Farmers», *Journal of Agricultural Economics*, 40, 1989, σελ. 232-239.
- Feldstein M., «Inflation, Portfolio Choice, and the Prices of Land and Corporate Stock», *American Journal of Agricultural Economics*, 62, 1980, σελ. 910-916.
- Feldstein M., «Inflation, Tax Rules, and the Prices of Land and Gold», *Journal of Public Economics*, 14, 1980, σελ. 309-317.
- Fine B., «On Marx's Theory of Agricultural Rent», *Economy and Society*, 8(3), 1979, σελ. 241-278.
- Fine B., «Landed Property and the Distinction between Royalty and Rent», *Land Economics*, 58(3), 1982, σελ. 338-250.
- Ghatak S. and Ingersent K., *Agriculture and Economic Development*, Brighton, Sussex, Wheatsheaf Books, 1984.
- Kurz H., «Rent Theory in a multisectoral Model», *Oxford Economic Papers*, 60, 1978.
- Lee W. and Rask N., «Inflation and Crop Profitability: How much can Farmers pay for Land?», *American Journal of Agricultural Economics*, 58, 1976, σελ. 984-89.
- Lehmann D., «After Chayanov and Lenin: New Paths of Agrarian Capitalism», *Journal of Development Economics*, 11, 1982, σελ. 133-161.
- Lenin V., *The Agrarian Question and the «Critics of Marx»*, Moscow, Progress Publ, 1976.
- Liodakis G., «The Evolution of Ground-Rent and Land Prices in Greek Agriculture: An Empirical Investigation», άρθρο υπό δημοσίευση, 1992.
- Marx K., *Theories of Surplus Value* (TSV), Moscow, Progress Publ, 1975.
- Marshall A., *Principles of Economics*, New York, MacMillan 8th ed, 1961.
- Melichar E., «Capital versus Current Income in the Farming Sector», *American Journal of Agricultural Economics*, 61, 1979, σελ. 1085-1092.
- Namboodiripad E.M.S., «The Marxist Theory of Ground Rent: Relevance to the Study of Agrarian Question in India», *Socialist Scientist*, 12(2), 1984, σελ. 3-15.
- Patnaik U., «Neo-Populism and Marxism: The Chayanovian View of the Agrarian Question and its Fundamental Fallacy», *Journal of Peasant Studies*, 6(4), 1979, σελ. 375-420.
- Phipps T., «Land Prices and Farm-Based Returns», *AJAE*, 66, 1984, σελ. 422-429.
- Plaxico J., «Implications of Divergence in Sources of Returns in Agriculture», *AJAE*, 61, 1979, σελ. 1098-1102.
- Ricardo D., *The Principles of Political Economy and Taxation*, New York, Dutton Publications, 1974.
- Segura Garcia del Rio, et al., «Evolution of the Prices of Land in Europe and

- North-America: Repercussion of the Horticultural Production», *Acta-Horticulturae*, Vol. 155, 1984, σελ. 379-84.
- Shaikh A., «Marx's Theory of Value and the "Transformation Problem"», in J. Schwarts (ed.), *The Subtle Anatomy of Capitalism*, Santa Monica, California, Goodyear Publications, 1977.
- Vergopoulos K., «Capitalism and Peasant Productivity», *Journal of Peasant Studies*, Vol. 5, 1978, σελ. 447-465.
- Yunez A., «Theories of Exploited Peasantry: A Critical Review», *Journal of Peasant Studies*, 15(2), 1988, σελ. 190-217.

